No. ४३३५

Title शास्त्र दीपिका व्याख्या प्रभा
द्विष्ठाध्यायः

Author वैद्यनाथः

Extent २५ Age १७६८

Subject पू० मीमांसाशा०

घूगसूत्रदीपिकाव्याख्या प्रभा षष्ठाध्यायः

ता

रा॰ द्वी॰ १

श्रीमहागणपतये नमः ॥ ॥ व्याख्यातः कर्मसंयोगे गुणत्वेनाभिसंबन्धः ॥ ॥ फलभोक्तृत्वविशिष्टकर्तृत्वरूपाधिकारस्या
नुष्ठेयसापेक्षत्वात्निरूपणतोऽनन्तरमारंभ इति संगतिसिद्ध्यर्थमाह भेदा इति । अत्र तत्तत्पकस्य क्षिवि धेश्चत्वारो विधाः उत्पत्तिवि
धिर्विनियोगविधिः प्रयोगविधिरधिकारविधिरिति । तत्रोत्पन्नकर्मस्वरूपमात्रपरो विधिराद्यः यथाग्निहोत्रं जुहोतीति । अग्नय
ग्निहोत्राख्यकर्मस्वरूपमात्रं विधिना बोध्यते । अङ्गाङ्गिभावबोधनपरो द्वितीयः यथा पयसा वा दध्ना वाग्निहोत्रं जुहोतीति विधेर्होमस्या
ङ्गित्वं पयआदेर्वाङ्गत्वं गतं तास्यर्थविषयः स्वरूपस्यान्यतः सिद्धेः । अनुष्ठानप्रकारपरस्तृतीयः यथा सायं जुहोतीत्यादिरेष का
लकर्तृक्रमादिविशिष्टानुष्ठानबोधकः । कर्मजन्यफलभोक्तृकर्तृविशेषरूपाधिकारिपरश्चतुर्थः यथाग्निहोत्रं जुहु
यात्स्वर्गकाम इत्यादिः । तत्र भेदलक्षणेनाद्यस्य शेषलक्षणेन द्वितीयस्य चतुर्थपञ्चमाभ्यां च तृतीय
स्य विवेचनं षष्ठे न च चतुर्थस्येति । अनुष्ठेयेन कर्मणोऽसमर्थः एवमध्यायसंगतिमुक्त्वाद्याधिकरणस्य तामाह तदिति
अधिक्रियते । स्वजन्यफलभोक्तेति यावत् । एवं चाधिकारसामान्यासिद्धौ तद्विशेषचिन्तनायोगादुपोद्घातरूपत्वमेतद
धिकरणस्येत्यर्थः । स्वाम्यमिमस्य व्याख्यानं कर्मण्यत्येत्यादि । न च ज्ञानेऽपि नुरधिकारानापत्तिः एतत् फलानन्तप्रपला
दितिवाच्यं पूतपुत्रः स्यामितीभावशेन परं परपैव पूतत्वस्य फलत्वेनापि तत्तत्प्रयोपपत्तेः प्रधानतो गुणतः इतिप्रथ
मार्थे तस्य प्रत्ययोः स्वर्गादिद्रव्यमिति । स्वर्गशब्दस्य प्रीतिसाधनचंदनादिवाचित्वस्यपूर्वपक्षेऽपि मत्वादितिभावः । आदि

राप १

त

नापरस्तु कामइत्यादौ पश्वादिः स्वर्गशब्दस्य सुखविशेषस्य प्रसिद्धेरानन्दपद्धेति: एवंतरे प्रत्यक्षपमाने समुद्रं मनसाध्या
येदितिसामांगत्वेनध्यानवत्कर्मांगत्वेनतत्समकालीनत्वेनेदविधीपतदित्यर्थः धात्वर्थस्यैवेति: भावनायाभाव्याकांक्षायांपततेते
त्येकपदश्रुत्या साधात्वर्थपरित्यागस्यैव शीघ्रोपस्थितत्वस्यान्तयोनन्तरपदांतरोपात्तस्य स्वर्गपश्वादेर्दुर्बलत्वात्कथं प्रमाणा
कत्वमित्यर्थः स्वर्गादेस्तर्हि कथमन्वयस्तत्राह अतंचेति: अतोसिद्धस्वभावं भव्याय साध्यरूपाय कर्मणे कर्मार्थं तथाचया
गकरणत्वेनस्वर्गाद्यन्वयइत्यर्थः यागस्य स्वर्गार्थत्वे दोषमाह नभूतायेति: अदृष्टार्थत्वप्रसंगादितिभावः द्वितीयपक्षमा
ह अथवेति: नैताच तेति: प्रमाणाभावादितिभावः धर्मत्वमिति: अपसाधनत्वस्यत्वादित्यर्थः चोदनेति: विधिप्रमाण
को धर्म इति द्वितीयस्तु चोक्तेनिरस्तं स्यादित्यर्थः धर्माधीनेः तन्निर्णयाधीनत्वादितिभावः विधिबलात् नवत्वमाशंक्याह वि
धिरपीति: तदर्थः फलशून्यः मानाभावादित्यर्थः एकपदश्रुत्यपेक्षयैकाभिधानश्रुतेर्बलवत्त्वात्तपास्वर्गस्याभाव्यत्वावग
मइत्याह पदश्रुतेरिति: विधिश्रुत्या विधिप्रत्ययरूपश्रुत्या अनवरुद्धा विध्यन्विता नयागेति: अपुरुषार्थस्यतस्यामन्वया
योग्यत्वादितिभावः पदुक्तंकामशब्दः साधनकामनानुवादइतिचिरस्यतिस्वरसादिति: आघपदुक्तावनेष्टे: निरुद्दयोतीति:
विधिनिमंत्रणोपायनुशासनादन्यभवाचेत्यर्थः तेन एकशब्दाभिधानेन यागातिक्रमेण सन्निहितयागप्रयोगेन लोकव
देवपुरुषाभावात्सच्छादि कस्येति: सन्निहितत्वात् श्रूयमाणत्वात् अन्यस्य प्रवर्तकांतरस्येच्छादेः प्रवर्तनारूपत्वमि

त

शा॰दी॰ २

ति॰ तथा च सत्यप्रवर्त्तनात्वेनलिङ्वाच्य इत्यर्थः प्रतिपादनं प्रतिपन्ननुकूलव्यापारः अभिधाख्यः स च पदज्ञानं तज्ञो चरसंस्का
रो वेत्यर्थवादपादे दर्शितमस्माभिः द्वितीयश्लोकं व्याचष्टे भाव्यविषया हीति मुख्यरूपेणाख्यातः गौणी फलसाधनत्वसंबं
धरूपगुणागतागता मत्वमथ्यस अमुख्याराख्यायेन स्वर्गं इत्यस्य वागाद्यत्र मुख्यं दूषयति प्रतीतिः अत्राह स्वधिकरणान्यायमाह
नामिति पुरुषस्यैवानंतरं शेषत्वेनेत्यापि हारः ननु स्वर्गकामस्य भोक्तृनाघर्थ्य प्रवृत्तावपि यागयेशिष्यविधिः स्यादित्याशं
क्य निराकरोति यद्यपीति अर्थांतरं भोजनादि पुरुषांतरेति भोजनादि प्रवृत्तेः स्वर्गकामशेषत्वस्यापि संभवादित्यर्थः फलां
तरं भोजनादि तत्प्रवृत्ति त्वासंभवात् भोजनप्रवृत्तिशेषित्वासंभवात् कातर्हि तत्स्वानिर्दिश्यते तां दर्शयति यैव हीति स्वैव
स्वर्गोद्देश्यकैवेत्यर्थः ननु स्वर्गकामार्थप्रवृत्तिसाधनत्वेपि स्वर्गसाधनत्वं यागस्य कथमवगम्यत इति कामपदस्यस्वतैर
क्ताविषयवत्तु पफलत्वबोधनार्थत्वेन पुरुषपरत्वाभावाद्विशेषणीभूतस्वर्गपरत्वेन स्वर्गभावनासाधनत्वेनावगतस्य पा
गस्य तद्वारा पार्ष्ठिका च पेनस्वर्गसाधनत्वावगम इति भावः फलभागिन इति विधिवशेनात्मनेपदबलेन च कर्तृगतफलाव
गमादिति भावः लक्षणांगाधिकारविशेषनिरूपणात्मको ध्यायः सूत्रप्रयोजनेस्पष्टे॥ ॥फलार्थित्वात॥ ॥संगतिं दर्शय
न्नाह सिद्ध इति अनुष्ठानसमर्थानां सर्वांगोपेतप्रधानानुष्ठानसमर्थानां वाचनेति क्लृप्तमार्पज्ञमानं वा च यत्नाति विहित
मापुर्पज्ञेन कल्पनामिमादि मंत्रवाचनमित्यर्थः सांपरायिकेति परलोकभोग्यत्यर्थः दर्शनात् भाव्यकारोक्तदर्शनासि राम २

दे॰ अदृष्टार्थिता॰ अदृष्टफलार्थिता॰ ननु पुरुषं प्रत्यापस्यावेक्षणाद्यंगतित्वमावेपि च क्षुध्यंतं पुरुषे वा प्रावेक्षणानां सप्रक्रमं क्र
तुविधिरित्यंगीकार्यं अन्यथा सर्वाधिकारलोपकप्रधानविधिसंकोचापत्तेरतआह॰ नचेति॰ विशेषेति॰ सर्वपदश्रवणादिति
भावः॰ अगोपसंहारसामर्थ्ये॰ इति कर्तव्यताकांक्षावशात्सर्वांगस्याहि स्वप्रतीतिसामर्थ्ये॰ यावज्जीवेति॰ तत्रजीवनव्यापकत्व
स्यप्रधाने प्रतीतेः सर्वांगोपसंहारेबाधापत्तेरिति भावः॰ प्रयोजनमंधादीनां काम्यप्रयोगानुष्ठानाननुष्ठानरूपं॰ देवानामधि
कारेसत्यत्वसंबंधसंसरत्वेनं वसरशब्दस्यनदिवसपरत्वं॰ सिद्धांतेतु नदिति॰ सत्रंस्यषष्ठम॥ ॥लिंग॥ ॥ अंधाधिकारे सत्यत्वेबु
द्धीनामिवत्वपात्र अविकृतप्रयोगाशक्त्या नाधिकार प्रसक्ता त्यपवादत्वसंगतिः॰ अथवा समर्थानामधिकारसिद्धौ सामर्थ्यं कास्ति
कनास्तीति कोष्ठशोधनिकारूपेणाचिंतनावसरइति इदानीमित्यनेनसूच्यते॰ प्रकृत्यर्थेति॰ प्रत्ययलोपेपि लिंगप्रतीतेरिति
भावः॰ नुत्यप नीतिस्वादिति॰ उद्देश्यविशेषणस्यापि विधौ वाक्यभेददोषात्मकं न्यायपत्त्यसंख्याया प्रिचाचापि सामान्यादित्यर्थः॰ प
रिच्छेदरूपकार्याभावोपि समयइत्याह॰ अनपेक्षितेनेति॰ वक्तृतो न लिंगप्रकृत्यर्थं इति सेत्याह॥ नातः॰ नचेति॰ कर्तनेति॰ सत्रकर्तनेसम
र्थं हापेति॰ स्वाध्यंदुहितृणामिप्यादिना मात्रंधनग्रहणाधिकारादिति भावः॰ स्वामीति॰ पत्युर्मोप जनसंयोगइत्यनुशासना
दितिभावः॰ बाधीति॰ पक्षे नौपजसंयोगइत्यनुशासनादिति भावः॰ ऐति शापनो मुनिः॰ पुंपुंसमधिकारदूतिसूत्रार्थः॥ ॥
च्वित्व तोस्तु॥ ॥उपतीवकत्वसंगतिमाह सिद्धे इति॰ अवेक्षणामात्रस्य॰ पत्न्याज्यमवेक्षतेयजमानश्चेति विहितं पत्न्य

रा॰ टी॰ ३

न्वारम्भतइतिविहितंस्पर्शनमन्वारम्भः परिक्रयः स्वाधीनीकरणं॰ प्रतिषेधादिति॰ तायापत्यो र्नविभागोविद्यत इतिस्मृत्येव प
र्थः आख्यातोपात्तैकत्वोपपत्तिमाह। पदस्यदेति॰ एवं च कर्तृत्वसमुच्चयार्थंस्य परत्वाख्यातैकवचनमित्यर्थः॰ स्वं धनं तद्वतोः स्त्री
पुंसयोर्वचनात्प्रावेक्षणादिबोधकादेकत्वम्प्रयुक्तमित्यर्थः॥ ॥स्वाधानं च॥ ॥आख्यातोपात्तसंख्यापाः कर्तृत्वेदं ब प
स्यापवादाः संगतिः क्रमाप्रतसीतसं भवेद्वस्तुभोमे॰ एकइत्यनेनरं स्वस्त्रीकाइतिशेषः॰ निपत्येतइति॰ पौद्वौतो पुमांसौ पुः
पुमान्सद्विसंख्यइतीत्यर्थः॰ अस्मतीति॰ क्व कृदादिविभागो मिथुनादिपदसमभिव्याहारस्य प्रमाणस्य सत्वात् स्त्रीपुंसयोर्वी
धइतिभावः॰ इत्यस्मौ॰ वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधीतेत्यत्रविधौ॰ एकवचनं प्रादधीतेत्येकवचनं निर्देशेति॰ साधुत्वेऽयर्थः
अयंतेति॰ विधिपदगताधानेत सङ्गार्थसंख्याविधानादित्यर्थः॰ कृतिः विधिपदकृतिः अयंतमिति॰ उद्देश्यविशेष
णोहूपोरयविविधिपदबहिर्भूतत्वादित्यर्थः॰ रामप्रमाणामितिशेषः॰ उत्पन्नेति॰ अप्राप्तेत्विधीयंतेबहवोऽप्येकपत्न
तइति न्यायादुत्पत्तिविधावदोषः अन्यत्र तु प्राप्ते कर्मणि नानेको विधातुं शक्यते गुणा इति वाक्यभेदावहत्वादि
शक्यते इत्यर्थः॰ संनिकर्षः॰ विधिपदगतत्वं॰ अनुग्रहादितिन्यत्योपपंचचमी॰ अनुग्रहः पंगोहू इत्यर्थः॰ तदाविधा
नभेदतः कर्तृत्वान्वयपमेदाः॰ वसानाविव्यवत् स्त्रीपुंसयोः प्रतीतौ प्रमाणमाह॰ अप्यपर्त्वादिमात्रप्रापिवशादि राप ३
त्यं तेन॰ अनुवादस्य प्रापकाधीनत्वादुत्पत्तिवाक्यमेव स्त्रीसद्विनीपतापां मन्त्रमित्यर्थः॰ एतेनराजपुरोहि

स

तैसापुरुषकामोपदेशात्तामिति हि पुरुषकर्तृकयत्नव्यापारानिति सूत्रार्थः॥ ॥तस्याः॥ ॥अपवादसमाप्त्या बुद्धि
स्थेन तत्स्त्रीविकरत्वानन्तद्विशेषचिंतारूपतयासंगतिरि मा हा स्थित इति· फलसिसंस्काराहाः फलभोगयोग्यताजनकसंस्कारा
जनादृपः तत्र केशश्मश्रुवपत इत्यत्र भूतभाव्युपयोगरहितत्वेन संस्कार्यत्वासंभवात् केशश्मश्रुरोर्वपनेऽपादेयत्वेन दृष्टा
वगतसाहित्यविवक्षणात्तस्य पुंस्येव व्यवस्थैयमावद्भिरिति वचनेनापि स्फुटं· तत्रेति· अत्र समदृश्चरितयाजमानपदस्य
भयप्रकृतिकत्वायोगाद्युजमानच्छयजमानावेत्येकशेषे तासर्प तथा च कृतैकशेषयजमानपदात्तद्धि तांगीकारेणोभयकर्तृ
कत्वलाभे एकार्थत्वेन विकल्प इत्यर्थः· सिद्धांतमाह· विद्वत्वादिति· तदन्यथानुपपत्त्या· समंत्रकांगानुष्ठानानुपपत्त्या· तेषां·
समंत्रकांगानां· पावइत्यमपदेश्यागादि· आशीः आयुर्दा अग्नेऽस्यायुर्मे देहीत्याशंसनमंत्रैः ब्रह्मचर्यं च भवतीत्यन्यत्र
विद्वत्वेन पुंसा अनुल्यत्वादिति सूत्रार्थः॥ ॥चातुर्वर्ण्यं॥ ॥विद्यापात्रभावाद्यथाह्निपासात्तेऽयेराग्रनधिकारस्तद्दूष्य
इस्याविमिमातिदेशिकी संगतिः अपगतः स्त्रीऽपेऽस्त्वेबांध्र इत्यतिरिक्तानामिमर्थः कामश्रुतपः स्वर्गकाम इत्यादि विधयः
कोऽनुष्ठानेति क्तमनुष्ठानसाधनीभूततानेमर्थः स्वाध्यायावाप्तिमात्रस्य तद्धारणानमात्रस्य वाभाव्यत्वस्यानर्थक्येना
संभवादित्यर्थः· एवं चेक्तोत्तरदेश्यकोटिनिवेशाक्तत्वेन गत्वमिति भावः· प्रयुक्तेः अनुष्ठाप्यते· चतुर्थः श्रूद्रः· विध्यभावादि
ति· तंप्रत्युपनयनविधौ हि सम्भवतानाप्रकरणमिति तद्भावे वैगुण्यं नान्ययेत्यर्थः पूर्वदात्रास्वरसोऽज्ञावनपूर्वकं द्वितीयपक्षम

शा॰दी॰
५

त॰ द्वितीयश्चिदिति॰ अक्रमादीत्यादिनाप्रकरणादिसंग्रहः॰ ग्रहणादीत्यादिनापदार्थज्ञानादेः प्रयमाशयः॰ अक्षरग्रहणादेः
सन्निहितत्वेपिप्रयोजनवत्वाग्रहणात् वाक्यार्थज्ञानस्यचलिंगादेवानुष्ठानोपायत्वग्रहेणाप्रयोजनः॰ वत्वज्ञानात्वेदंगस्येवाध्य
यनेननतदितिक्रमेणान्यद्वाच्यमाकांक्षतीति॰ नचाध्ययननियमानर्थक्यं॰ दृष्टार्थेननियमनस्सुरूपगताद्दृष्टजनकत
योपपत्तेः तेनेति॰ अध्ययनेनेत्यर्थः॰ पूर्वपक्षेत्वाध्यायविधेः साधारणपात्रेद्विहिताध्ययनेनैवक्रत्वधिकारः अत्रतुस्वा
ध्यायविधेरुपनीतत्रैवर्णिकमात्रविषयत्वेनविहिताध्ययनाभावेप्यविहितेनैवाध्ययनेनेतिविशेषंदर्शयति॰ अतइति
सूत्रस्याध्ययननिषेधपरत्वमाह॰ उपायांतरेणाचेति॰ उपदेशवचनादिनेत्यर्थः॰ सिद्धांतमाह॰ सत्यमिति॰ तांगं॰ नक्रत्वंगं॰ तद्व
तात्वर्थधीः॰ क्रत्वंगमित्यन्वयः॰ तद्वत॰ अध्ययनजन्यार्थज्ञानवतइतिद्वितीयाबहुवचनांतं॰ तुर्यस्यचतुर्थस्यसूत्रस्य॰ ता
त्पर्यविषयं॰ पूर्वार्धार्थप्रतिहेतुत्वादुत्तरार्धार्थंप्रथममाह॰ क्रत्विति॰ तथात्मानः पर्यवसितार्थः॰ अग्निवत॰ आधान
सिद्धाहवनीयादिवत॰ ननुकामश्रुतिसंकोचापत्तेः अस्यापिविधायकत्वपक्षः स्यादितिशंकापरत्वेनमनसिकृत्वाह॰ पंचत्व
स्कचेति॰ सत्रेधिक्रियतइतिशेषः॥ ॥उपायांतं॥ ॥सिद्धविधयस्येवसिद्धइव्यस्यैवाधिकारइतिप्राप्तमपोद्यतइतिसंग
तिः॰ कार्यैरवेद्येवकारेणाविध्यंतरसिद्धत्वाभावउक्तः॥ ॥अंगहीनः॥ ॥प्रतिसमाधानेन॰ वाधिर्यादिप्रतीकारेण॰ राम
आतिदेशिकीचात्रसंगतिः॰ द्वयोरिति॰ प्रतियोगिनोवहिरंगत्वात्तदभावोपितयोक्तः॰ मात्विरोत्सीत॰ प्रतिबंधकोमास्तु॰ वि ५

स्तोमादिः प्रतिबध्नातिशंकापाह अतिपेदेत्यापाह । अथवेति । इत्यन्तेन ।। ।।प्रतीकार्थस्य विशेषणत्वाव्यावर्त्यप्रदर्शनायाह तिर्यगाधि
करणासिद्धमेवात्रस्मार्यते इति न पुनरुक्तिः आहिताग्निश्चेत । ताहशाग्रवैकल्प्यासागाहिताग्निश्चेत आधानकालेतथात्वेन
तत्रानधिकारित्वात्तन्निमित्तेष्वधिकारीतिभावः । एतच्चानिमित्तेष्वधिकारकथनं सर्वशाखप्रत्यधिकरणावष्टम्भेनाप्युक्तं । उपपत्तितस्त्वनिम
संयोगावृत्त्यादृष्टाविकल्पत इति सूत्रार्थः ।। ।।अथार्षेयस्य ।। ।।अंधादिवदष्टार्षेयस्याप्यनधिकारे प्राप्ते राजिदैशिकी संगति
स ऋषिः प्रवरः तेन भृग्वादिना संबंध आर्षेयस्तं वृणीतेकथ्यपतीत्यर्थः । तयं चातिक्रम्य षडादीनिषिद्धार्थं । तच्चावृणीत एक द्व्यादि
प्रवरणानुवादश्च्यवरणासामान्यविधेस्त्वर्थ इति भावः । त्रिसविशिष्टवरणाविधौ तु चतुरादीनामप्रसक्तेर्निषेधानुपप
त्तिरिति नैयं । विनिगमकाभावादपि न सिद्धांतसिद्धिरित्याह । अथवेति । उभयथ्याः अनुवादत्वविधेपत्वाभ्यां । असंख्याके
ति । संख्यारहितार्षेयं वृणीत इत्येतावन्मात्रविधिपक्षे इत्यर्थः । आत्रपातः । आश्रयणात् । पाक्षिकमिति । एकादिपक्षे तदभा
वादित्यर्थः । आद्यपद्यं व्याचष्टे एकपित्र्यादि । कल्पनाप्रसंगोद्येककल्पनया पपत्तौ नानेकल्पनं युक्तमिति त्रिवा स्यपरत्वेनैक
स्य विधेः कल्पनं युक्तं न त्वनेकविधि विकल्पनेत्यर्थः । वाक्यद्वयमिदं नतरं विधायकमिति शेषः । तदेकादीति । आर्षेयैक
दीत्यर्थः । द्वितीयपद्यं व्याचष्टे अथैकेति । विशेष्येत । आर्षेयवरणासामान्यमिति शेषः । उपसंहरति । तस्मादिति । अत्र च त्रि
त्वविशिष्टवरणाविधानात्तु राषेपादिदृष्टिपत्नीन वृणाबानोधिकार्यवं । प्रवराधिक्येपि नीतिविधिवशेन त्र्याणामेव वरणा

शा॰ द्री॰
५

त॰ स्यकार्षेपद्यार्षेपयोक्तसर्वेषामनधिकारस्त्वविशिष्टत्वदर्शसामर्थ्यादिति प्रयोजनम्॥ ॥वचनात्॥ ॥अपार्थं वस्येतद व
चनाद्रथकारस्याधिकार इति संगतिः अवांतरेति· व्रात्यात्तु जायते वैश्यात् सुधन्वाचार्य एव च भारूषश्च द्विजन्मा च मैत्रः सात्वत
एव चेति स्मृ॰ उक्तनामप्रवेशकस्य वर्णान्तरभेदस्येत्यर्थः व्रात्यो नुपनीतः आधानान्तरमित्यनेनेदमाधानमग्निसंस्कारकं
विधाय अभावेन कृत्वनधिकारादग्नीनामनुपयोगात्त किंतु लौकिकाग्निगृणाकमर्थकर्मैकन्यफलमिति दर्शितं· प्रा
मद्र्यमनेन तदमुच्यत इति शेषः श्रुतिबलेन तु कृतस्मृतिमूलत्वप्रसिद्धिबलेन· अधिकारेति· आधानाधिकारेत्यर्थः ननु वैश्या
द्र्योस्तु राजन्यान्माहिष्योग्रौ सुतौ स्मृतौ· वैश्यात्तु करणः· शूद्र्यां· माहिष्येण करण्यां तु रथकारः प्रजायत इत्युक्तोऽपि र
थकारो रूढ्यैव प्रतीयत इत्याशंक्याह· ऋभूणामिति· ऋभूणां त्वा देवानां व्रतपते व्रतेनादधामीति रथकारस्यादध्यादि
ति विनियुक्तमन्त्रे ऋभुशब्दप्रयोगात्तस्य च सौधन्वनाकं भव इति मन्त्रान्तरे सौधन्वनशब्दसामानाधिकरण्यात्तस्यपि
पस्यैव ग्रहणं न पनेग्रहणमिति भावः तत्र रथकारस्याधानमिति शेषः तदीयाधानस्य सर्वाधानेभ्यः परिशिष्टत्वादि
त्यर्थः॥ ॥स्थपतिः॥ ॥वास्तुमयमिति· वास्तुशाकबीजप्रकृतिकमित्यर्थः पूर्ववैषम्येण प्रसवच्छेदनासंगति
स्तु चपवाहःपोगादेवेति· लक्षणामिति· नामार्थयोर्विभक्त्यर्थातिरिक्ते भेदसंबंधेनान्वयस्याव्युत्पन्नत्वान्नन्तु तत्पुरुषोऽस्म
रणास्य चानिपतत्वान्निषादपदस्य निषादसंबंधिनि स्थपतिरूपे लक्षणास्यादित्यर्थः तदाह नञ्जीति·॥ ॥इति श्री

राम
५

मस्य देवाख्यप्रमाणता तच्छ्रीमद्रामम्हस्तारिवालतनयस्य देवघनाथविरचितायां शास्त्रदीपिकाव्याख्यायां प्रभाख्यायां चतुर्थस्य प्रथ
मः पादः ॥ ॥पुरुषार्थक॥ ॥ एवं पादे स्वर्गकामादिपरोपस्थापकशब्दमुखेनाधिकार रचितं तं इह तु आख्यातमुखेनेति पा
दान्तरार्थं आख्याता इत्यधिकारिप्रतीतिर्विलंबितेति पश्चादारंभः अनेकेति । समस्तद्रव्य राइति वचनात्समस्त इति शकत्रं केष्विप्सयर्थः
अतश्च तत इत्येतिप्रयोजनकथनं । वाक्यापत्व विशेषेपि मानमफलसंकल्पविशेषात् सार्थको विचार इति भावः समु
दायस्येति । समुदितानामित्यर्थः कर्तृत्वसाधनतापाविधात् नेयप्रत्ययास्यमद्गमादिति भावः अतएवाह कर्तृगामि चे
ति । समुदायस्येव । समुदितव्यासङ्क्रमेण । नचैवमपि । कर्तृत्वपर्याप्त्यधिकरणपर्याप्तस्यत्रिकस्याभावेपि कर्तृत्वाधिकर
णात्वत्रित्वस्य फलेनसंबन्धादिति भावः । वक्ततत्संख्याकारशात्प्रोक्तवाक्यतयाकर्तृबहुत्वेनकारकबहुवचनमित्य
र्थः । कर्तृत्वविशिष्टबहुत्वस्य कर्तृत्वबहुत्वएवसंभवात्तद्बहुत्वमेकं कर्तृत्वमपीत्याह । कर्तृत्वमपीति । इत्यागामि । क
र्तृत्वोपलक्षितपुरुषगामि । कथमेकस्मिन्कर्मणि नानाकर्तृसमवेतशोभितेत्यादिमाशङ्क्य युगपदनेकस्योद्रायागस्या
पर्युपलक्षितमाणात्वविधिसंभवाद्विरोधइत्याह । संभवतिचेति । नचैकप्रयोगादनेकफलोत्पत्तौ प्रयोगभिन्नाधिकरत्वावि
रोधः एकस्यकर्तृत्वेनेकफलोत्पत्तेरेवतत्रनिराशात् । कर्त्रनेकत्वेतु प्रतिप्रधानमाहत्येन्र्थापसिद्धत्वात् । पुरुषार्थस्येका
सिद्धिवा अस्येकान्वयात्तस्य तस्य प्रत्येकमधिकारः स्यादितिस्त्वार्थः ॥ ॥प्रयोगे॥ ॥फलकाप्रिसाहित्यवद्द्वेद्रव्यग

शा॰ दी॰
६

तत्वादाख्यातसंख्याया अविवक्षितेति पूर्वपक्षोऽस्यानामगतिः कर्त्तुः प्राप्त्यनुपदेशेऽकर्त्तरि पिसास्यादिसमाहपदीति नन्वा
ख्यातस्याविवक्षितभावनायांचिसाकूर्पादिष्वेवशाद्धप्राप्त्युपादेयत्वेव सार्थमतआह पद्यपीति क्रियाविधौ हि गुणभूत
कर्तृसंख्याविवक्षितास्यात्तस्यास्त्वनुवादमात्रसंख्याविवक्षेत्यर्थः ननु भावनावादेपि तत्संख्यापाअप्राप्तत्वाद्विधिः स्याद
तआह नहीति वैतप्यति समनुद्देश्यरितस्ययुगपदुद्देश्यत्वे नविधेयत्वेन चार्थबोधकत्वासंभवादित्यर्थः भावनोद्देशेन यागसं
ख्योभयविधाने वाक्यभेदः संख्याविशिष्टयागविधिरितिपक्षांतरं यागं वैरूप्यनेनोक्तं वैरूप्यपरिहारेणाशंकते अपेक्षितः यागस्यो
पायतया अप्राप्तत्वाद्विशिष्टतया क्रियायाः अप्राप्तत्वाद्विधेयत्वमित्यर्थः ननु फलं [illegible] क्रियायागप्राप्तत्वेपि यागक्रियान
प्राप्तेस्याशंक्याह नहीति क्रियांतरयागकर्मकाक्रियायागानुरक्तानाविधीयते यागस्य साधनत्वेन विधौ तस्या अर्थप्राप्त
त्वेन तस्यापि [illegible] विधानंगीकारात् असाधितस्य यागसंबंधः करणत्वासंभवादित्यर्थः साचेत् फलक्रियाचेत् संख्यावि
शिष्टयागविधिपक्षे दूषयति नसाक्षादिति भावनाद्वारेव विहितस्य यागसंबंधः पक्षास्वेकाभिधानस्य भावनान्वित
स्यैवेति भावः तदाह प्रत्ययेति अत्रापि पूर्वोक्तवैरूप्यं बोध्यं रागेति फलं मेरुपादितोप्येव प्राप्तेस्यर्थः शब्देन विधिर
र्थेन बोध्यते अक्षाता ज्ञाप्यते अपतानकावकः शब्दोप्यत्र नास्तीत्यर्थः तदाह प्रत्ययपक्षेति क्रियाविधावन्योपि स्वर्ग
मायुपादिकमक्षंपरिहरति ऽपयाहेति आत्मनेपदार्थः विधेयत्वेवपिति कर्त्रिष्टसाधनताबोधकविधिवशादित्यर्थः राम
६

नकृतत्वात्· भावनाविशेषणत्वात्· ननु फलाविषयकप्रवृत्तेरपि रागप्राप्तैव योपादकत्वमितिस्वतः करोतीति व्याप्तेरं आह फु
लेति· नियोगेन· नियमेन· तथा चोक्तव्याप्तिरसिद्धा· स्वप्रवृत्तिं विनापीष्टसंश्लेषोपादकदर्शनादिति भावः· व्यापारः· भावनां· वार्त्ति
कव्याख्यातृणामेकदेशिनां मतमेतदधिकरणविरोधेन दूषयितुमुपन्यस्यति· येविति· चोदितेहीति· पूर्णमास्याधिकरणा
र्थं· प्रमाणान्तरप्राप्तेकर्माणि नतिनद्रव्येषु त्वा गुणानामिथ्यो विहितस्याभावे न तस्य तस्य प्रत्येकं कर्तव्यत्वमुपदिश्यते तेवि
ध्याहृत्रिदोषइतितदर्थः· क्वचिदपि· सोपयत्नमिमांसे· नचेति· पाणस्यकारकत्वेनाक्रियारूपत्वादिति· भावः· प्रयोक्तमिति·
आघाराग्निहोत्राधिकरणवार्त्तिक इत्यर्थः· तदधिकरणवार्त्तिकस्यैव संमतिमाह पदादेति· ततः· विधिस्थ· विशेषणार्थं· भा
वनाविशेषणार्थं· नैतदनेकगुणविधिस्थलस्य च भावनाविधानमविवेकगुणविधानतयामाह· अल्पे चोदमिति·स
र्वत्र विशिष्टभावनाविधिरेवतत्वमिति वार्त्तिके विधानादिस्मर्थः· प्रयोगे पुरुषश्रुतेः स्यात्तत्ताविधेयत्वासंयोगे यथा का
मो स्यात् तस्को हौव ह वोदेति सूत्रार्थः॥ ॥प्रक्रमाच्च॥ ॥यदि फलोपायत्वेन क्रियाविषिनहि फलसिद्धौ न तदनुष्ठा
नमिमाक्षेपासंगतिः· काम्यमिति· केवलकाम्यं हि [illegible]र्थं कारी यदीत्यर्थः· किमिष्टस्यकृत इत्यर्थः· सिद्धांत्येकदेशिशंका
माह यदीति· समाप्तेरिति· फलोत्पत्त्यनुकूलव्यापारत्वमस्याख्यातार्थत्वात् तद्वत्वस्याविधानादन्यथा कापि स्यात् प्र
नं स्यादिति भावः· ननु कामनायां निमित्तत्वाभिप्रायान्नियमसंयोगविरोधात्स्यर्थाधिकरणाएव फलकामो निमित्तमिति चेन्नाभि

शा.टी. १ स्यवादिसत्त्वेनापरिहृतमित्याशंक्य तस्य केवलकाम्यत्वकल्पनेन प्रसक्तिरित्याह नचेति सम्भावनामात्रात् ध्यांतेः पुरुष
धर्मत्वसंभावनामात्रात् किं तु प्रायश्चित्तवचनमाह नैमित्तिकोपाहीति आहस्थ्यते दुःखत्यिति प्रत्यात् ध्यांतेः पुरुषत्वे मान्नि
पम्येत समाप्तिरिति शेषः आरंभस्य समाप्तिनिमित्तत्वादिति सूत्रार्थः ॥ ॥लोककर्मणि ॥ ॥अपवादसंगतिः शास्त्री
पवादः शास्त्रविहितनियमाप्रवृत्तात् ननु गृहादिकर्मण्यत्रिनियमविशेषनियमविधायकपि कर्मणो न विधिरत
आह देवहेति वा स्वपुरुषादिदेवतासंबंधान्न दोषपरिहारस्यावश्यकत्वादित्यर्थः पुरुषार्थेति पुरुषस्याभ्युदयार्था
न तु गृहकर्मांगस्यापागस्यपत्पातदसंभवादित्यर्थः अधिपुरुषाणां पुरुषाधिकारिकाणां लोककर्मणां तेषां तानंततः शा
स्त्रादेवेति सूत्रार्थः ॥ ॥प्रतिषेधेषु ॥ ॥प्रारब्धसमापनस्येव निषेधस्यापि प्रत्यवायपरिहारार्थत्वेनातिदेशि
की संगतिः कलंजादिविषदिग्धशास्त्रहतपशुमांसमित्याहुः नक्षेतोद्यंतमित्यादीनि प्रजापतिव्रतानि तद्वेतुरिति भक्ष
णाभावप्रयोजकइत्यर्थः अध्यायसंगतिः इति पन्नपूर्वपक्षमुपसंहरति प्रतइति पथ्याकामस्य भावो पाथ्याकामः राम १
त्यक्तावशात् [illegible] इत्यर्थः परिपूर्णमिति एकदेशान्च पापमुपनेरुपलक्षणं भक्षणाव्यापारस्य भक्षणाभावना
पाः प्रत्यवायपरिहारः प्रत्यवायहेतुत्वं एवं जातीयकं निषेधविषयः [illegible] गुरवइत्यर्थः दिष्टयर्थकार्यस्य निषेधे त्याका

शापांतसमर्पकतपाफलकामादिपदानामन्वयपक्षकल्पनावादशक्तफलेषु भवन्ति तन्नामेतु न कल्पनेत्यर्थः ते इति
मक्षरास्यप्रत्ययापाहेतुत्वेतद्वैर्न कार्यताच्छ्रुपमाताता मोपपद्यत इति भावः ननु कार्यताज्ञानस्य प्रवर्तकत्वाद्वैर्तनस्य प्रम
वापानुत्पादरूपफलाकल्पनेपि तद्विषयप्रवृत्तिसंभवान्नश्रुतार्थानुपपत्तिः न च फलोपायत्वकार्यताधीर्नान्यत्रेति वा
च्यं शास्त्रीयकार्यताज्ञानस्य फलोपायत्वज्ञानं विनैवासिद्धेः अत एव संध्योपासनादेः कार्यताधीस्तत्रिरयेप्रेम तच्छ्राह
किंचेति। मक्षरताप्रहर्षः शाब्दव्याप्तौ वा ग्राहग्राह। मक्षरतामिति। शक्त ननु अर्थविशेषणतापन्नतास्यनाशक्ततत्रवि
शेषणतासंपृक्तमिति भावः ननु श्रुतकल्पनापेक्षयाश्रुतस्यैवोभयान्वयोस्त्वित्यत आह इष्टमेवेति। हितोपपक्षमाशं
कते नन्विति। अर्थादिफलकं विहरतीति। मक्षरतेति। मक्षरतापूर्वतस्यमभेदकार्यमिति बोधत्वात्त्विपोप्रत्यनुतापूर्वत्वस्य
नियोगासंभवरूपादृष्टेः तत्र नाघ इत्याह समयमिति। विशिष्टेनापिनिः फले कार्यताताना ननु भनादिसर्पर्थः हिती
येदोषमाह यदिहीति। एतावतैवैषेत्कारे सा कार्यतोद्धृत्यवच्छेदः पर्थिनभ्यवादे वेस्यर्थः प्रपृक्तीति। विधेरेगांशस्य
वप्रयोजकत्वशक्तिकल्पनेप्रधानांशे तु फलेच्छयैव प्रवृत्तिरिति न तत्कल्पनमिति लाघवमित्यर्थः समानमिति।
निवृत्तिप्रयोजकत्वशक्त्यस्यकल्पनानावनादनिष्टफलकल्पनेसमानमित्यर्थः प्रतिबंधत्वेनाभिमतेषु अकर्तृत्व
संकल्परूपत्वात्प्रतिषिद्धानां क्रियानुष्ठानं स्यात्त्विः कामानामितिशेषः अकर्मणां विभक्त्वात्त्विशेषणमिति न्नत्वादि

ति स्त्रार्थः॥ ॥तस्मिंस्त्वा॥ ॥स्यान्तौ इति॥ यमाः प्रतिषेधाः यमः उपरमः इत्यनुशासनात्ते च पूर्ववोदाहृताः एवाङ्गाप्यु
दाहरणामिति न दर्शिताः स्यान्तत्वं च नियमानामेव विशेषणां वैदिकेष्वधिकारासंभवे न पूर्वपक्षासंभवात् प्रतिषेधे
प्यनु वैदिकेष्वपि अग्न्याद्यनपेक्षणात् संभवत्यधिकार इति इत्थं च पूर्वाधिकरणस्य विशेषविचारात् संगतिः उपनय
नादिरिति गोतमसूत्रं नैनियमा इति यमोपलक्षणं वर्णपुरस्कारेणोक्ता सुरापानादिनिषेधा उपनयनात्प्रागपि प्रवर्त्तं
त एवेति ज्ञेयं॥ ॥अभ्यासः॥ ॥अधिकारसंकोचप्रसंगात्संगतिः उदाहरणं कृतिसाध्यं उपवध्यते नित्यप्रयोगे क्षिशिष्य
ते अनुपादेयत्वादिसनंतरं न पर्याप्तमपूर्वं नघ इति शेषः अर्थात् कालस्यानन्यापेक्षा सामर्थ्यात् एतेन कालस्यानुपादे
यत्वकथनेन प्रयोगेति अग्निहोत्रादिप्रयोगविधिनेत्यर्थः उपसंहरणं संपाद्य॥ ॥तेषां॥ ॥संगतिस्तु च पनपूर्वप
क्षमाह यदीति संपादितत्वात् उपपन्नप्रयोगकत्वराशिवात् अन्यथा एकस्मिन्नपि दर्शादावृत्तिः स्यादिति भावः सकृद
नुष्ठाने कालशास्त्राविरोधेपि निमित्तत्वस्य अनुतस्याविरोधादावृत्तिरित्याह नैवमिति दर्शादावृत्तिजातीनस्य दर्शभेदाद्भेदेन
तु दर्शात्मपवयभेदादयीति न दर्शे अप्येपुनः पुनरावृत्तिरिति ज्ञेयं तेषां कालानामोत्पत्तिकत्वादुत्पत्तिप्रयोगकत्वात् तदागमे न
कर्मप्रवर्तन्ते ति स्त्रार्थः॥ ॥तथा॥ ॥अतिदेशस्याधिकारांकानि इत्यसमर्थत्वात् आह पुरुषमिति अन्यत प्रत्यवायपरिहा राम ८
तं तत्रहं क्रतुरूपकारात्व्यफलेप्यपि निमित्तावृत्त्या वावृत्तेनैव भेदनहोमेन तदुत्पत्तेर्निमित्त वक्ष्यति वशेनांगीकारात्त्रस हु

दनुष्ठानमित्यत्र तात्पर्यं । अंतः क्रतुप्रयुक्तान्यपि तथा प्रतिनिमित्तमावर्त्तेरन्निति सूत्रार्थः ॥ ॥ आचारात्तु ॥ ॥ आचारेति
ए पंच नैमित्तिकत्वेप्याचारेण द्रवप्रमाणमिति भावः । आद्यपाचरणस्य दृष्टग्रहणीतिप्रयुक्तत्वान्न तन्नियम इति पूर्वपक्षमा
हतत्त्वेति । प्रत्यवायानुत्पत्त्यर्थत्वात्तस्याचरणस्य नैमित्तिकत्वबोधकत्वादिति कल्पकत्वाद्दृष्टार्थत्वेपि तन्नियमाद्दृष्टानुसारे
णाद्दृष्टमिति नियमसिद्धिरित्याह दृष्टार्थत्वेपीति । अपि वा प्रत्यवायपरिहारार्थत्वमेव मुख्यमिति सूचितं ॥ ॥ ब्राह्मणस्य ॥
॥ आवश्यकप्रसंगात्संगतिः । यावज्जीवाधिकरणपूर्वपक्षरीत्या शंकते काम्यस्येवेति । तद्यावज्जीवं तन्नयेन दूषयति । अभ्या
सलक्षणेति । अमत एवेति । तस्य चावश्यकत्वादित्याशयः । अमत एव स्वर्गफलत्वादग्नौ वश्यकत्वमत आह । अनुवादेति । अरा
त्कृतिः । जायमानो ह वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवा जायते यज्ञेन देवेभ्यो ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यः प्रजया पितृभ्य इत्येवंरूपा । ब्राह्मणस्यैव
त्वात्तु ऋणत्वेसत्त्वेच ब्राह्मणस्यापदःश्रवणात् ॥ ॥ इति श्रीमद्रामभट्टबुधवरात्मजेन सद्देवनाथकृतायां शास्त्रदीपिकाव्या
ख्यायां प्रभाख्यायां षष्ठस्य द्वितीयः पादः ॥ ॥ सर्वशक्तौ ॥ ॥ अत्र निमित्तहेतुकप्रयोगशक्तप्रयत्नत्वाधिकारचिंतनात्पादसंगतत्व
म् । इष्टभावेन । इतिकर्त्तव्यताकांक्षया । तथा चाविशेषात्सर्वेषां करणोपकारजनकत्वमवगम्यते । उपकारस्यादृष्टरूपत्वे
नैतावद्भिर्जन्यत इत्यनवगमादिति भावः । हीनांगस्य । किंचिदंगहीनप्रधानस्य । नैमित्तिकमिति । निमित्तसंबंधे कर्मनिमित्ते
न हेतुना नियोगेन नियमेन कर्त्तव्यमवगम्यते यतस्ततोऽशक्यांगत्यागेनापि प्रयुक्तत इत्यर्थः । यावदिति । धातुसंबंधेप्र

सपाइत्यधिकारेण वाति विंद्ग्नीवोरित्यनेन णावच्छेदे ३ पपदेत्नीवधातोर्णमुल्विधानाज्जीवनस्य पागभावनासंबंधो व्याप्यव्या
पकभावरूपोपावद्यदसमभिव्याहारेण प्रतीयत इत्यर्थः पागभावस्यात्र प्रधानभूतास्य बोध्यतेन वं गमतात्प्रविधेनतेषामप्यव
रपकर्त्तव्यतास्यादित्याह दर्शेति ॥ तावताधिकर्यं स्वश्यपकर्तव्यत्वं तत्राह निमित्तस्य व्याप्यत्वात्तस्य व्यापकाक्षेपकत्वमि
त्यर्थः ततइत्यादिश्लोकशेषं व्याचष्टे अतइति स्ववाक्ये त्यनेनोगात्तोस्ववाक्ये पूर्वणाभावात्प्राकरणिकत्वसंबंध इतिहेतोर्बल्यं प्र
तोगसाहित्यं शेषपक्षाशक्तीसुपवं धोनिमित्तश्रुतिवनात्तकल्पनीय इत्यर्थः ननु फलनिमित्तरूपानेकोद्देशेवाक्यभेदापत्तेल
स्याक्षतत्वाच्चा फलेवनिमित्तचोदनेप्यधिकारभावएवेति कथं पक्षाशक्तिप्रयोगेणाधिकार इत्याशंक्य तत्राह सचापमिति
निमित्तश्रुतिवशेनाकरणानिवृत्त्यर्थमकरणस्य प्रत्यवायजनकत्वाभिव्यक्तिनापामाभ्युकांक्षानिवृत्यर्थं सत्यां सर्वेषितस्य
पापक्षयस्यतत्करणफलत्वमपि कल्प्यते धर्मेणपापमपनुदतीत्यादिश्रुतेश्च नचोद्देश्यानेकत्वं फलनिमित्तोद्देश्य
नयोर्वैलक्षण्यात् सजातीयोद्देश्यानेकत्वएव वाक्यभेदात् अत एव तात्तेष्याद्दाग्रभयसमावेश इत्यादिविरत्तरइत्यर्थः ताद्र्थ्यो
वरंगुनेत्रं निराकरण दर्शितप्रायमेवेति ॥ ॥काम्येषु॥ ॥ अत्रापवादः संगतिः अविरोधेति समर्थासमर्थसामान्यप्र
नीतेरित्यर्थः तथाच प्रधानबोधककामशब्दासंकोचापांगसंकोचएव युक्तइत्याशयः अंगलोपरूपकानुष्ठानयुक्तोबुद्धि
पूर्वस्यसतथा ॥ ॥क्षिपाणं॥ ॥ संगतिं दर्शयितुमाह अतइति अतिप्रसंगः काम्येषु शेषबाधेनेति प्रतिनिधिसत्वेहि मुख्या

भावे विषयताशक्ति प्रयोगः स्यात्तदभावे तु न स्यादत आक्षेपसमाधानरूपोत्तरविचारे संगतिः पूर्वाधिकरणतां त्वतिप्रसंगवा
रणोन तच्छेषत्वान्वयव्यापकमितिभावः प्रकृतं तत्तरोपोद्घात इति संगतिमित्याह तदितिद्रव्यस्यैवेति हृ पं ओदनासीन्यानस्था
तोनस्थांतरं व्यतिरेकः भेदः अनस्थाभेदेऽन्यस्य वाय्वंचेत्र इति प्रतीतेरनुपपत्तेतादृशशक्तिपार्थप्रदृ स्यादेतदनुपपत्तेश्चेतिभावः वस्त
व्यवस्थापाश्च नुभवबाधीनत्वाद्देवदत्तादीति नचैवमस्याग्नेयाग्नीषोमीयादिकर्मनामभेदापत्तिरिति वाच्यं तत्र शब्दांतरादि प्र
माणावशेतभेदासिद्धेः अन्यत्र तु कर्त्रादिभेदेऽपि याविकी भेदबुद्धिरिति भावः॥ ॥कृति॥ ॥कर्मेति कर्मविधानमात्रेणाचरितार्थ
त्वात् प्रथमाक्षेपस्य च प्रमाणांतरावगतद्रव्यनाभेनानवतारादिति भावः द्रव्यस्येत्यनंतरं प्राप्तस्येति शेषः तथा हे गौरवादिति
भावः कथं तर्हि प्रतिनिधित्वं त्राहृ पदाविति इहान्ते नियमविषयेऽन्हासीनाभवति अशक्यत्वादिति भावः आक्षिपतीति
तेनविनानश्यानुष्ठेयकर्मापि निर्वाहादिति भावः॥ ॥नदेवता॥ ॥अपवादसंगतिमाह पूर्वेति विधिलक्षणा विधिगम्या आ
नीयमाना सेव्छपोद्दिश्यमाना प्रयमानद्रव्योद्देश्यत्वेन विधेयत्वस्य देवतात्वादिति भावः संकल्प्यमानेद्रव्य इति शेषः तस्य
प्रकाशनशस्य ध्यानं चिंतनं कृतकरत्वात् कृतं क्रियत्वात् तेषामिति यत इति शेषः तस्माद्दृष्टार्थानुष्ठानेनियमादृष्टं प्रप्रो
जकमित्यनवश्यंवाच्यं अन्यथा कृष्णलेषु तद्घातापत्तेरिमाशयः॥ ॥प्रतिषिद्धं च॥ ॥इहपूर्वसिद्धांतहेतुमुख्यकार्यासा
धकत्वप्रमुखाहरणोनपर्वक्षासंगतिः व्रीह्यादौ स्यादिशब्दोपादानमुद्गमाषं शस्यमाषगततत्वबोध्यं यताहता यत्नसाध

नता॰ प्रतिषिद्धं चन प्रतिनिषेधं क्रियतः तस्य प्रतिषेधस्याभ्यक्रान्ति अविशेषेण च ज्ञातनर्हतामात्रे रोतिसूत्रार्थः॥ ॥तथा॥
॥इत्यतिदेशिकी संगतिः अकर्तुः दक्षिणादानाद्यकर्तुः परार्थाः फलिसंस्कारातिरिक्ताः तथा स्वामिनो न प्रतिनिधिः फल
स्य कर्मप्रयोज्यत्वात् फलसंबन्धस्य प्रतिनिधानापन्नेरिति सूत्रार्थः॥ ॥बहूनां॥ ॥अपवादिकी संगतिः संभवादिति वाक्यभे
दप्रसक्तेरिति भावः उपरितनेति संकल्पकालमारभ्य विधिवशेनाप्रवृत्तत्वादिति वक्ष्यमाणन्यायेनेत्यर्थः तन्मात्रं स्वामित्व
मात्रं समापयितुं संपादयितुं बहूनां संबन्धिनि प्रवृत्ते कर्मणि अवैगुण्यापादनं अन्यमागमयेदिति सूत्रार्थः॥ ॥सस्वामी॥
॥स्वामिस्थानेति एवं च फलभागित्वापस्थानप्रतिनिधित्वमिति पर्यवसितः संगतिः फलसंकल्पासंकल्पौ प्रयोजनं इतरेषां
तु प्रारब्धसमापनामात्रापक्षपातरूपमेव फलं बोध्यं स्पष्टमन्यत्॥ ॥सत्रेतूर्ध्वम्॥ ॥पूर्वाधिकरणप्रयोजनत्वेन प्रसक्तस्य
फलिसंस्कारकरणस्यापवादात् संगतिः फलं चात्र पापक्षयरूपं न तु मुख्यं यथोक्तानुष्ठानवैगुण्यापादिति॥ ॥सामा
न्यं॥ ॥प्रतिनिधिविशेषविचारात् संगतिरिति सूचनायाह एकत्वेति क्वचिति प्राप्नोति व्रीहित्वाद्यात्मिपरिच्छिन्नस्य द्रव्य
स्यावयवातिरेके सिद्धान्तासिद्धेराह तद्वेति एकद्रव्यतां एकं द्रव्यमिति व्यवहारयोग्यतां अवयविनाशो वा स्यादित्याद्यः
अत्यन्तभिन्नत्वेन भेदग्रहे दृष्टचेत्तत्र सादृश्यपक्षे नैजासादृश्यमभवनयोग्यैः प्रकृतोपयोगमाह तत्रेति भूयोवयवसामान्यं टाप
सादृश्यमिति प्रसिद्धेरिति भावः सामान्यं सादृश्यमुपादेयं नैरवयवैर्यत छिन्नकीर्णप्रधानस्येति सूत्रार्थः॥ ॥नित्ये॥ १॰

शास्त्रं॥ अतिदेशिकी संगतिः॥ अधिकारांशं कामाह॥ मुख्ये सतीति॥ आनंगमेवेति॥ अभ्यासात् तदभावकृतवैगुण्यापत्तेः व्रीहि
संकल्पवति प्रयोगे तेषामेवांगत्वमपि अंगीकारात्॥ अत एव दैक्षिको विकल्प इत्युच्यते॥ इष्टापेव व्यवस्थितत्वादिति भावः॥ दोषांत
रमाह॥ व्रीहिमिश्रेति॥ निर्देशात् संकल्पात् द्विकल्पे पक्षवर्तितदेशांगावितिसूत्रार्थः॥ ॥वचनाच्च॥ ॥मुख्यसदृशोपादानस्या
पवादसंगतिः॥ प्रतीकानन्ताविशेषात् उपादिसते॥ उपादानमपि स्यादिति॥ नसाधनेति॥ नसाधनांतरे सत्यर्थः॥ पूर्वपक्षमाह॥ तत्रे
ति सिद्धांतकोटेर्वाक्यादप्रतीतेर्न्यायस्यचाप्यंततिसदृशेषु नवतादिति भावः॥ लाघवं सूचयन् सिद्धांतमाह॥ नियमइति॥ नि
यमविधिः प्रापकप्रमाणाभावात् तस्मापेक्षोन नियामकं प्रतीक्षत इत्याशयेनाह उच्यत इति॥ मुख्याभावे वचनादन्यस्य मन्य
सदृशं स्यतीकादिनसामान्येन मुख्यसादृश्येन प्रतिनिधिर्भवति॥ इतरपक्षस्य गौरवेणाभावादिति सूत्रार्थः॥ प्रयोजनं पूर्व
पक्षे प्रतीकानां सोमस्थानापन्नानां सोमपदेन मंत्रोच्चारणमतिदेशात्॥ सिद्धांते तु सोमावयवानामेव साधनत्वादनूह इ
ष्यदप्युक्ताधिकरणोपयुक्तमिमनवद्यतीति॥ ॥नप्रतिनिधौ॥ ॥पूर्वप्रयोजनकथनासंगतिः॥ नोत्तरोपक्रतपा॥ प्रव
र्तनापत्तपाः कृतेति॥ व्रीहिशास्त्राव गतेत्यर्थः॥ एवं च प्रतीकापचारे न तत्सदृशमुपादेयं किंतु सोमसदृशमेवेति प्रयोजनं
सिद्धं॥ प्रतिनिधौ चैषेनतत्सदृशं समन्वाकिं तु मुख्यसदृशमेवेति सूत्रार्थः॥ ॥स्यात्॥ ॥सिद्धस्य प्रयोजनस्याक्षेप
समाधानासंगतिः॥ ॥मुख्याधिगमे॥ ॥प्रतिनिध्यपचारे मुख्यसदृशोपादानसिद्धौ मुख्यं तं तं मुख्योपादानमियन्तं

शा॰ दी॰
११

तत्संगतिः न प्रतिनिषिद्धोति अनंगत्वादितिभावः ॥ ॥ प्रवृत्ते ॥ ॥ अप्रवृत्त इव प्रवृत्तेऽपि प्रतिनिषेधो न्यायप्राप्तत्वान्नाना
देशात्संगतिः ॥ ॥ नाना ॥ ॥ अपवादात्संगतिः ॥ ॥ इष्ट ॥ ॥ आपवादिकी संगतिः किंचिदिति तत्रापि सहशब्देन त्व
दिरावपवस्त्वादितिभावः तदर्थत्वा दृष्टार्थत्वात् संस्कारत्वाभिन्नतिस्त्रच्छेषार्थः ॥ ॥ अर्थ ॥ ॥ इष्टादरापवादात्संगतिः
अर्थः प्रयोजनं कर्म इष्टा भावे तदुत्पत्तिरेवाद्दष्टेर्थ्येतिसूत्रार्थः ॥ ॥ विक्षि ॥ ॥ आपवादिकी संगतिः शफः खुरः त
द्गतत्वात् पुरोडाशांगत्वात् पागस्येति दृष्टे हि विधिं तत्तेति स्वपापांगगत्वमेव परं पुरोडाशरूपतपेस्पर्थः द्वीप्यवपवा
वेत्यनेन तपांगां गतोपपत्तितत्काः एकदेशप्रसक्त मात्रे संभवति विधिः शेषकार्यतामनुगृह्णीयाः स्यादितिसूत्रार्थः
॥ ॥ इति श्रीमत्सप्रमयदेवसुधर्वरात्मजवैद्यनाथकृतायां शास्त्रदीपिकाव्याख्यायां प्रभाख्यायामेकादशस्याध्यायस्य
तृतीयः पादः ॥ ॥ शेषात् ॥ ॥ निमित्ताधिकारगतप्रतिनिधिचिंतनानन्तरं तदधिकारगतप्रायश्चित्तस्य बुद्धिस्थत्वात्पाद ६
द्वयेचिंतनमिमाशयेनाह पूर्वस्मिन्निति विचारः प्रतिनिधिविचारः तत्राधेतत्त्वादार्थ्यविशेषं दर्शयति तदिहेति ए
तं च पूर्वोक्तेष्ट्यापचारप्रसंगगतत्वेन तन्निमित्तप्रायश्चित्तचिंतनस्यतदानन्तर्यमिति सूचितं नार्त्रिकमतानुसारे शाप
णाप्याह पदेति द्वयवदानतनाशे शेषादवदेयं तस्यपापागार्थ्यत्वादितिसूत्रार्थः ॥ ॥ अपि वा ॥ ॥ आतिदेशिकी संगतिः कि ११
मिति नाशे सतिशेषादवदेयं न वेत्यर्थः पूर्वपक्षमाह तन्नाशइति ननु प्रतिपाद्यभागस्य नाशात्कस्यावदानं स्यादत

आह नेति नष्टे पातिः शेषास्विष्टकृते समवद्यतीति शेषमात्रस्य वर्णः तस्य च समवादिः त्यर्थः सिद्धांतमाह समापितेः उत्तरार्धा
स्विष्टकृत इति वाक्यात् तेराज्ञः तस्य प्रतिपाद्यस्य नाशादन्यस्य च प्रतिपन्नं तदविषयत्वान्नतदर्थः स्विष्टकृदित्यर्थः न
चावयवस्य पूर्वभाविनो प्रतिपत्तिः स्विष्टकृल्लक्षणा अपूर्वं वा नेति तत्रस्थान्न इष्टविशेषोप्यनवद्ये द्रव्यान्तरोत्पादनं प्र
समस्त इति भावः एकदेशद्रव्यं चोपनौ विद्यमानसंयोगादिति चतुर्थेः प्रयोजकत्वाभिधानाद पूर्वस्यापि प्रतिपत्त्य
नुनिष्पाद्यत्वाद्गम्यमानतदर्थे द्रव्यांतरोत्पादनमित्यर्थः तत् किं लोप एव तत्राह वाचनिके नेति यस्य त्रवर्णाणाति
वचनविहितेनेत्यर्थः न च वचनस्यापि द्रव्यान्तरोत्पादने प्रसक्तेनियमार्थत्वादिहचतयिसक्तेर प्रयोजकत्वेनाभा
नात्कथमनुष्ठेयेनानुष्ठानमितिवाच्यं पुरोडाशांतरोत्पादनाप्रयोजकत्वेपि अपूर्वजननार्थं द्रव्याकांक्षासत्त्वेनास्यानियमोपपत्ते
रितिभावः अपि वेति वेतिपूर्वपक्षव्यावृत्तिः शेषभाज्ञां तत्कार्याणां लोपः स्यात् विशिष्टस्य तत्र दृष्टस्यैव तत्र कारणत्वादितिसूत्रा
र्थः ॥ ॥ विइंद्रान ॥ ॥ संगतिमाह शेषेति कर्तृत्वेश पश्चात्पुवाकुकालभक्षे हविः शेषो न भक्षयतीति सामान्यविहिते
बोध्यः इडाप्राशित्रचतुर्धाकरणभक्षेषु प्रयमंत्यपोः सर्वार्थिता प्राशित्रे च वृत्त्यरणाः कर्तृत्वनिःस्वपातः तन्नेति प्र
कर्तृनियमस्य कर्मसामर्थ्यप्रयोजनत्वात् कर्मकरणाणां प्राप्तिरित्यर्थः न च यजमानप्राप्त्यर्थं वचनं कर्मसामर्थ्यायपिकत्वर्पा
स्यापि भक्षप्राप्तेरिमाशयः अकर्मकरत्वेनेति दक्षिणादानविधिवलेन सर्वांगेषु प्रापयतो ऋत्विजामेव कर्तृत्वात् त्रयप्रम

शा.टी. तस्य भक्ष्यतद्रूपांगे प्राप्तिरित्याशयः इत्यभक्ष्यैषामप्यात्मत्वनिर्देशाच्छेषभक्षः शं पुवाकंकाल्मेन्यैः कार्यः यथाप्रधाने ष्यव
१२ दानमपात्रनिर्देशात्राव न्यात्रहोमस्त्वद्विति सत्रार्थः॥ ॥अर्थ॥ ॥भक्षणास्यैव होमस्यापि क्रमांगड्व्यसंस्कारकत्वेन पूर्वव
क्षात्संगतिः भिन्नसंस्कार इति तथा च भिंमंत्वं वा त्रे इति समप्रमीतस्येषपसीमादिवत्प्राधान्यदोषिकाद्वितीयार्थ इति भावः सोप
प्रिति यद्यपि विधिनानित्यत्वमनित्यत्वं वा नाभिधीयते किंतु निमित्तसंवंधादनिमित्ततदभावाश्लानिमित्तमार्थिकमेवेति निमि
12 त्तवशादिवभान्यस्वरूपवशादपि अनित्यत्वेन कश्चिद्विरोधस्तथापि निमित्तज्ञ नरो सति स्वाभाविकस्वरूपनित्यत्वपरिमाणे
नैवकृत्वंगतावगम्यते निमित्ते सत्येतदंगमिति तदभावे तु स्वाभाविकत्वेनानुगतस्य द्वारमपिताद्गे वपुकंसति संभवे
असंभवे तु स्वाभाविकत्ववाधेनानिमित्तिकविदंगीक्रियते यथावालिशानां नाराशंसोद्वितीयः प्रयाजइत्यादौ एवं च प्रहे
तेति भिन्नसप्रमध्यंगीकारेणासाम्ये तस्यानिमित्तसंस्कार्यपरत्वं पुरुकृतमित्याशयः प्रायश्चित्तमेकदेशे भिन्नस्वस्यार्थेन प्र
योजनेनसंबंधासंस्कार्यं चोपपन्नमिति सत्रार्थः॥ ॥क्षामेतु॥ ॥अपवादसंगतिः क्षायति दह्यते संतिष्ठते समानं भ
वति अत्र हविषः समासस्य संभवात्प्रयोगसमाप्तिरुच्यते सा चपस्यसर्वांगतीति वचनात्प्रयोगेनेति हेयम्॥ ॥यथाश्रुतातिचे
त॥ ॥हृत्स्नैकदेशो भयपद्धनवदुभयार्थिनिमित्तमित्यातिदेशिकी संगतिः दौही सायं प्रातर्होमोद्धि यथोर्थे आर्ज्यः ना राम
शो दोषोपहारत्वे त्याहुः शरावशब्दः परिमाणाविशेषवचनः स च हस्तं प्रादेशमात्रं तु शरावं मिगमोदितमिति मंडनोक्तेः प्रत्यक्षमा १२

चमिदं प्रोक्तं च मस्यश्चेति पाक्षिके रितिचोक्तो न तेपः पौनरुक्त्यमाशंक्य निराकरोति · ग्रहेति · निमित्तस्य च रूपमप्य विवक्षित त
मिति मनुः स्थितं तन्निमित्तत्वं च पः प्रकृतं पूर्वपक्षमाह · इहेति · पक्विं चिद्दार्थैः आर्गनानेसाधारता हविर्मात्रस्य वानिमित्ता न्न
निमित्तत्वमिति भावः · एवमिति · तावतैव निमित्तत्वोपपत्तावपि उभयमिति शब्दपाठस्यानर्थक्यपरिहाराय निमित्तको
टो निवेश इत्यर्थः · पदेति · पञ्चकादुपक्रमोपोद्घोपस्थतत्वं था · पावरूपं वस्यति · पानेय दर्थसंबंधे पर्यवस्यतीत्यर्थः · ता
वतरग्राह्यं · निमित्तकोटाविति शेषः · ततो निमित्तपर्यवसायकादन्यत उभयपदं भवविति · निमित्तपर्यवसानापावरूपकत्वा
दित्यर्थः · हविष्कृत् आर्गनासंबंध्यपानेसामानाधिकरण्यात् उभयपदार्थविशिष्टमेव संबध्यतामित्यर्थः · उभयपान्वितस्य हविष
आर्गना च पस्य व्युत्पत्तिर्विरहेणापोगात् सुमेकमान्निप्राप्त्या च पेचनिमित्तमैद्राद्राक्यमेदः स्यात् तन्नु चाहतौक हापत्तौ वदेकत्वि
पा च येन पार्श्वे कान्वयः · क्रियापदाक्षान्ये गुणानुरोधेन तद्भावप्रमैचित्यात्तथा केप्यत्रैं इ पाग । क्रियापानिमित्त प्रधानत
पा तद्भावत्वाद्वाह त्रैरौचित्यात् गुणस्य हि तदीकरणेन प्रधानस्येति भावः · प्रत्येकं च न निमित्तकान्वयेन द्विष्टसिद्धिरपीत्याह
पुनरपीति · दोषान्तरमाह उभयेति · प्रन्नरूपितेति · विशेष्यानिष्क्षयादनिश्चितेः · ननूभयपदहविरिष्ट्यनपोर्हकारकत्वात् क्रियापाविहापा
पिपारस्यराद्यपेनाव्युत्पत्र इति शंकामपाकरोत्याह · पयापिचेति · एवमपि पृद्धस्य हविष उभयपदेन वाग्नीपिसंबंधः उत्तेकवि
शिष्टस्यापरेणो निवृत्ता घ आह तथापसतीति · द्वितीयं शंकते अग्नीवेति · करोतीति · निमित्तत्वस्यप्रद्धते विशत्वं च पमावेणाप

शा॰ दी

१३

13

पर्यवसानादिति भावः अथ चैकपदोपात्तत्वप्रतीतरंगप्रभासन्निरूपकारणाभावादिसमर्थः संभवात् अन्यपसंभवात् एवेपर
स्पराच्यपाभावे आर्थिकक्रियाव्ययेन विवक्षाशापरिशिष्यत इत्याह अथेति एतद्बलात् त्रपदोपादि पूर्वग्रंथे नोक्तमेवदर्शयति
तथापीति भिन्नभिन्नतगेतावपि विधेयत्वमाशंक्य निराकरोति तत्रचेति उभयपदस्थलास्य गतिमाह उभयपदे त्विति ॥ ॥
होमा ॥ ॥ पूर्वतिदेशे न पूर्वपक्षासंगतिः भक्षणताप्रतीतिः भूयते भिन्नभिन्नत्वेनाक्षिप्यत इत्यर्थः नहीति एकेनैव लमेन निभिन्नक्त
योद्देश्यानेकत्वकृतो वाक्यभेदः स्यादगत्यानाक्षिप्यत इतिसूचितं एवं चाभिषुत्यहेमनयोर्भक्षणतो क्रियान्वयासाहित्यस्य
चाविवक्षानुपपत्तेरभिषुत्य भक्षणं तिहुत्वा भक्षयतीति चानुषंगेणावाक्यभेदो गौरवदोषादेकैकस्येवाभिमिन्नत्वमित्याह अतएव
ति निभि॰ नत्वचोदकपचादुपमावादपेक्षितः प्रत्ययाभिहितः कर्तुर्विवक्षितसाहित्ययोगतास्ये न विधीयत इति
सिद्धांतमाह उच्यत इति कर्तुः संकोचेनान्वयशंकानिरासायाह द्वितीयेति भक्षणेति द्वितीयांतनिर्दिष्टे त्यर्थः प्राप्तिक
भिन्नभिन्नत्वोपपादनाय प्रपोतनान्तरेति अभिषवहोमयोर्भक्षणतो विध्यनुष्ठाप्यत्वे हि भिन्नभिन्नत्वं न स्यात् तनिध्ययारानुष्ठाप्यत्वे
क्त भक्षणताहेतुत्वादार्थिकभिन्नभिन्नत्वमुपपन्नमित्याशयः तद्वत् प्रविवक्षितभिन्नभिन्नविशेषणामितिसूत्रार्थः ॥ ॥ पुनः ॥
॥ पूर्वं च हविहृभयत्व वन्निभिन्नकोटिप्रदेशाभावेप्यनेत संवादविवक्षेत्याक्षेपात् संगतिः यस्येति उभौ गार्हपत्याहवनी राम
यौ अनुगतौ नष्टौ अभिलक्ष्य निर्मोचेदत्तमिपाद्विरिमर्थः समस्यापिति वाक्यभेदादे भिन्नभिन्नविशेषणतया विवक्षा १३

विरहेप्युभयोत्पादकनैमित्तिकानुष्ठानबोधकस्य विधेस्तत्पयानुगमविषये स्वसंकोचः अन्यथाऽधिकस्य परित्यागे वी
रहावीरस्य देवानां पाग्निमुद्वासयत इति दोषप्रसंगादिति भावः आक्षानाद्विकत्रमेवैतत्कर्मैकस्मादुत्पादनसमर्थमिति शंकां निरा
साप्याह पुनराक्षेपं ह्रीति पुनः शब्देन प्रसिद्धस्यैतन्माभ्यासप्रतीतेरिति भावः तावन्यान्तरे प्रयुक्त आदधीते त्याधानवाक्ये नचोद्देश्य
गतत्वात्तत्राविवक्षितेति द्वित्वमिति शंक्यं अनिर्ज्ञातोद्देश्यगतत्वेन तदसंभवादिति प्राशयः ॥ ॥पंचशरावकं॥ ॥निमित्तप्रसंग
न्नैमित्तिकं चिंतेति तत्संगतिः ईप्सितं अपेक्षितं बहुव्रीहित्योति पंचशरावाः परिमाणमस्येत्येवं बहुव्रीह्यर्थकरणद्धितार्थद्विगु
नेत्यर्थः ओदनः एवेति देवस्वदेवीपदवद्यौगिकत्वेन स्वनिहितत्वाचित्वादिति भावः पचस्यात्र पूर्वपक्षेपि पूर्वोक्तप्रयोगस्य पंच
शरावे तात्पर्यमापनेपि अन्यथोन्नरस्मैहविषे वत्सानयाकुर्यादिति पुनः करणविधानान्त्रानुष्ठाने भेदस्यत्यापि पंचशरावे सान्नाय्य
धर्माः पूर्वपक्षे सिद्धान्ते चौषधधर्मा इति प्रयोजनमभिप्राहुः ॥ ॥सप्रस्थापनेरत ॥ ॥ प्रसंगसंगतिं स्पष्टयन्नाह तद्द्वेति प्र
मायमनेन निश्चर्यते संभवतीति अन्यथोन्नरस्मैहविषे इति विधिवशात् संस्कृते आवश्यकत्वाल्लौकिके संभवतिसतीत्यर्थः त
दुपकारेण समाधानरूपोपकारेण अत्र पूर्वपक्षे पंचशरावयागस्येषे प्रधानत्वामुनरनुष्ठानं सिद्धान्ते नेति प्रयोजनं ॥ ॥वि
श्वजितु ॥ ॥आपवादिकीसंगतिः आग्रहेते उद्युक्त इत्यर्थः आग्रहपूर्वं संकल्प्येकृत्वा सत्रफलप्राप्तये इति विधीयमानस्य
फलाकांक्षाया मुपस्थितं सत्रफलमेव कल्प्यते एवं प्राप्ते व्याकरणादौ बसमाधानाकांक्षायामपि विश्वजिदेवविधीय

ते॰ नैमित्तिकत्वाच्च प्रसवापपरिहारो मुख्यं फलं सत्त्वफलमानुषंगिकम् इति तेषं॥ ॥वत्सा॥ ॥नैमित्तिकविंतापाः पादार्थ
त्वात्तद्धि न्नचिंतापा एतदुपोद्घातोत्र एतिहिकरणागतापात्र संगतिमाशंक्य निराकरोति॰ कृ इति॰ बर्हिषेति बर्हिर्लवनकालेनलक्ष्य
ते॰ व्रतं॰ निपमपूक्रमोत्र मंत्रं उपैति॰ करोति॰ वत्सैरिति वत्सापाकरणकालनलक्षणा॰ एतदेवाद्योदाहरणं॰ पूर्वत्र त्वराग्याप्रस्य
वेनपूर्वपक्षासंभवात्काललक्षणानिश्चयेन तत्सहचर्यताद्यापिसिद्धं तेषापत्यर्थमुदाहृतं॰ रागेति॰ निपमविधौ तत्र स्व
रस्यापि तदापत्तेरोविविरोधापत्तेरिति भावः॰ दूषयति॰ नेति॰ नन्वशक्यत्वादेव वत्सपदे नास्ति लक्षणा तत आह॰ विध्यंतरंचे
ति॰ अपाकर्तोः अपाकरणात॰ तेनैतदिति॰ विध्यंतरप्राप्त्यानुवादकत्वेन हेतुनाएतत्॰ बर्हिषेत्याद्यमावास्यापामिसंतमेकं
वाक्यं॰ अन्यथा तु वाक्यभेदः स्यादिति अनुवादकत्वं च पुरोडाशादेः कालविधित्व एवेत्युपोद्घातोपपत्तिरिति भावः॥ ॥कालन
क्षेत्र॥ ॥ननु चेति॰ असोमयाजिनो ग्नीषोमीयाभावे त्वेक एवाग्नेयः पुरोडाशः पूर्वोमास्यां॰ एवं च पुरोडाशद्वयोपलक्ष्य
कालान्तरकालीनो नास्तीति नोपांशुयाज इत्याशंक्य अनयापोहि कालस्य॰ न लक्षणाहि पुरोडाशो ननु विशेषणतापेनाविशिष्टः कालो
नस्यादिति दशमे वक्ष्यत इत्यर्थः॥ ॥प्रस्तरे॥ ॥संगतिं स्वयमेव वक्ष्यति॰ प्रहरणस्य शाखाप्रतिपत्तित्वं च तुर्थे उक्तमेवेति
पूर्वन्यायमाशंक्य परिहरति॰ चतुर्थे इति॰ हरतौ साहित्य मित्येतावद्वतुर्थे विचारितं॰ प्राधान्याशात्वेतदविकरणासिद्धत्व
योक्तो ननुसाधितइत्यर्थः॥ अपरावादितिसूत्रार्थमाह॰ प्रैषेति॰ पयसा मैत्रावरुणं श्रीणातीति विहितद्रव्यर्थः॰ शाखेति॰ सहत्र

देसर्थः प्रकारांतरमिति मैत्रावरुणपदं प्रपद्य तीत्यत्र यथा चतुर्थ्युक्तसंप्रदानत्वबलेनेदं तस्य प्रतिपत्तिरीष्यते तथात्र बाध
के नास्तीत्यर्थः तत्र तत्र तस्मा पाकरणादौ नकेवलं स्वहार्थबलादेव शारवा प्रतिपत्तिरुपप्रत्यक्षणावगमः किं ताकोक्ताबलादपी
त्यतोपि प्रकृतौ पादसंगतिः प्रसंगतरूपा अपवादिकी तत्तत्र ऊहः क्रमः आतिदेशिकी वानंतरसंगतिरिति पाठपदेति ॥ ॥ इति श्री
मद्दिव्यान्यतत्सर्वप्रभहात्मजवैद्यनाथकृतायां शास्त्रदीपिकाव्याख्यायां प्रभाख्यायां षष्ठस्य चतुर्थः पादः ॥ ॥ अथ पद
ये ॥ ॥ पूर्वत्र इत्यापवारनिमित्तचिंतनमत्र तुकालापचारादिनिमित्तप्रायश्चित्तचिंतेति पादांतरता अकाल इति यत्र इत्या
मयावास्याधाःत्या धानइत्यर्थः दर्शः दर्शः हविरभिलक्ष्य पुरस्तात्पूर्वदिशि मध्यमाः सरवंशः स्थविष्ठास्त्र लो अ
त्वंशः प्रतिष्ठाः अर्थाधिकृतंशः दध्युक्त दधिचरुः तं दधिकृत्वे प्रकृतेति प्रकृता नुवादिपञ्च वशेन प्रकृतस्य इत्यस्य
तासंबंधिकर्मणाः स्थानेऽप्रकृतस्य पुरोडाशस्यैव कल्पनं गुरुभूतविशिष्टविधानं अपूर्वतनकर्मांतरविधानं चैतिदं
द्वः हविस्त्वपं तंदुत्वं दधिपयोरूपं अमावास्यायाम् पांरूपतामाभावात् पूर्वदेवतायामिति त्रेधातंदुलान्विभजेतिः
पेमध्यमाइत्यत्रमध्यमेद्विशेनाग्निप्रकृतरूपानेकविधानाभावमेदः विशिष्टविधिवाक्यभेदो विशिष्टवाक्यघनेकोद्दे
शादिदं पदाद्यनेकविधेऽसमइत्यर्थः तत्रोद्देश्यानेकत्व कृतत्वावदगते वाणाक्षिपते अन्यथा कर्मांतरविधानांगीकारे
त्रेधातं दुलानिभिम्पनयाविधानर्थक्यस्यात् हविषः पदेवता प्रकृतत्वारूपसोमानामभावेनतद्युपयोगाभावात् अतो वाक्य

मेदोगी कारणत्वपुरःकाः विशेषणत्वेकत्वकृतं तत्परिहरति· द्वात्रिंतिं· शिपयो रश्मपत्नीरता विष्टइति योगार्थः अनुहतापेतितु नयोगिकं न
वा रा नैपेक लापनीपदसमानाधिकरणतागुणमात्रवाचित्वात किंतु नक्षत्रापेतिसूचितं· एवं च विष्णुः शिपिविष्ट इत्यादि मेत्रार्थ
वादादि प्रसिद्ध्या विशेषणताविशेष्यभावावगमादिशेषता विभक्त्या विवक्षितार्थवादेकमेवकारकमित्याह· विशिष्टेति· सं
प्रतिपन्न देवताकयोः भिन्नदेवताकयोरपि सहस्रपता विधौ दृष्टं शत इति निरपेक्षा विकरणतानुवादानुपपन्नः पुनरुक्त्व
मागार्थ पृथक्करणाक्षेपाच्च गौरवं स्यादिति भावः अर्थप्राप्तेष्विति· यथा सहस्रशाखपेतिमाहिमव नातः शाखापाः प्रकृतं तां त
यात्रापितेउ, नातो द्व्यांतरेताम् सहस्रपता मिस्रकेः र्थात· द्व्यांतरस्यापि श्रपतापि प्रर्थः· एतच्च सहस्रमात्र स्य प्राम
श्रपतानुवादेन विधानमिसभिप्रायेणोक्तं· तद्द्व नानाभेदेवतांतरसंबंधान्तेपीमपि श्रपताप्राप्ते विशिष्टश्रपताविधि
पक्षे तु मुतरांच हत्वाधिकरणात्त्वपाः प्राप्तिरिति तैपं निगदर्शनमाह· एवं चेति· अकर्मांतरत्वे सतीत्यर्थः· प्रातं च नं इ
न्द्रे दधित्वसिद्ध्यर्थं दधित्वेन प्रक्षेपणस्याप्याप्तमन्यादि निरूप दर्शनमनुवादइत्यर्थः· पदीति· मां प्रपिमुखं पुरवस्यां च इ
इदेष्यतीति विधिनिपातः शंकेत· महानाव्रे चेन्द्रोदपात्रं मुपामीत प्रतीक्षेत· सापं दोहनिष्पन्नं दधि अर्थप्राप्ते पदिकर्तव्य
दर्शीर्थप द्विविला दांतच नार्थनि दृष्ट्यात अर्थ अर्थांतरनांतं च नार्थं किंतु ह्मीपारिपानपेत· एवं मतिपदिचं द्र अस्य इ
पान हातेनातं चनार्थनिहितेनार्थे नपरे घ्रमापांरा त्रावातं च्यत हिते नदध्यप्रतिपदि पुचरे तद्दर्शि कुर्यात· द्र मीमांस्या

पितेम्यचाभ्युदितेऽहं पदिनाभ्युदितपात्रदान्ये चतुर्दशीपादिनेऽप्रातरेतेनातंचनार्थानिरुक्तितेन प्राप्तस्तांभोजपोदसमर्थः अर्थाभरे
ताऽनुदर्शपाग एवेतिभावः पर्वपक्ष एतदनुपपत्तिं दर्शयति नघ्रदीति प्रतीतीनाकार्ये हविःप्रपरो आतेचनं तेनातंच्येतिविहि
तं एवं चसतिप्रक्रांतस्य दर्शोऽदृष्टवैगुण्यापादकत्वं पुनरतंचनस्य चाप्राप्तत्वाद् दृष्टस्य कल्पनेति कल्प्यनाद्यपरामिश्याहः
तच्चेति एतावदिति निपपाद्यमित्यर्थः अवचत्रेधेतिपूर्वदेवतापनयविधिरेवाकर्मांतरत्वेवीजमितितत्वं कर्मांतरत्वेतदानर्थ
क्यापत्तेः सिद्धांतेतु देवतांतरसंयोगविध्यपेक्षितापनयविधायकत्वेनार्थवत्वादतेमतिनादेवतांतरसंयोगविध्युसंभवादि
तितेपे प्रयोजनेनैलिंगदर्शनेनव्यक्ते॥ ॥उपांशुयाजे॥ ॥उक्तदेवतापनयस्यापसे आक्षिप्यसमाधातुंसंगतिः तच्चैवेति पू
र्वोदाहृतवाक्यएवेत्यर्थः कालपूर्वमिति देवतापायंचलिंगेना स्वस्यसर्वस्मै दोतिवचनेनोपांशुत्वस्यचौम्यतिवाक्येनप्राप्ते
रप्राप्तपरत्वमासीका नस्यवतिविधिता स्यर्थामिति भावः अत्राग्नेयोपौर्णमास्यं क्षिकरतावार्त्रिकसंमतिमाहः तदुक्तमिति उप
स्यत्तं दशापोपांसे अपिवापौर्णमास्यांस्यात्प्रधानशब्दसंयोगादिति सूत्रेणाभिहितं एम त्रयोदशेति ननु दशपौर्णमास्यामा
उतपोहृपंते इतिपर्वशेषः सवषट्काराहवनीया हृतिसंख्येयं पौर्णमास्यातावत्प्रधानाहुतित्रयं पंच प्रयाजास्त्वपे
नुयाजा आज्यभागद्वयं स्विष्टकृद्वेतिचतुर्दश अमावास्यायांमुपांशुयाजेभावात्त्रयोदशेति बहुचाः शांखायनाः तत्र ब्रा
स्तांच अप्ययदसंनयतपुरोडाशादतरेतोपांश्वा स्यस्यप्रतति अप्ययसंनयनसान्नाय्यस्यांतरेतोपांश्वास्यस्य

पत्नीति॰ उक्तेन्यायपत्नीवचनवाध्य इत्याशयः अपोदृष्टेति लिंगदर्शनं चावपु मानुवादइति तेषं प्रसीतां॰ देवनाम्नीने॰ ए
वेववचनवत्वा प्रारब्धा समापन दोषापिनेमा हनचेति॰॥ ॥मिह तेस्याह॥ ॥नेमि नि कुपसंगान्मि मित्र चिंतेति संगतिः॰ वि
शेषव्य इति॰ अभि शब्दो नमलक्षणा क्रिया द्वारा विशेषणीपइ त्यर्थः न तु॰ हविः॰ उद्दासीनं क्रियाविशेषतेति॰ लक्षणक सत्तिस्य क्रियपाभ्य
दपंप्रतिस्याभ्रान्यथेत्यर्थः प्रवृत्तं हविरिति॰ देवतापेसंकल्पितस्यैव हविष्का संकल्पितं निमित्त मित्यर्थादवगम्यतइत्यर्थः॥
॥अभिहृप्रे॥ ॥उपतीवकस्वरूपसंगति प्रदर्शनापाह॰ कर्मेति॰ निर्वापनिव क्षायांतु ततः प्राप्ति॰ मित्राभावाद भ्युदयेपिवे कृती
भ्युपवनिर्वापइतिसिद्धांतापेगादितिभावः॥ ॥विनिरुप्तेच॥ ॥भिरु प्तानिरु प्तप्रसंगाद धीनिरुप्तचिंतेतितिसंगतिः॰ तापवेति॰
अपनयस्यपदार्थधर्मत्वाच्च तु मुष्टिनिर्वापस्यैकपदार्थत्वेनावशिष्टमुष्टि द्वयस्यचावपववत्वान्नपूर्व देवतापनपइत्याशयः॰
निमित्ताधीनत्वा द्युपनयसंयोगयोरवशिष्टेपि प्रसंगइतिद्वितीयपक्षमाह॰ निमित्तानंतरमिति॰ तत्रोतिमिव नित्यापनयस्या
वपवेपिनकालिंतं भक्षपेदितिनिषेधव संभवादितिभावः अनुष्ठेयत्वस्संयोगोविहितफल दानादिव त्रैकदेशविषयइत्याह
विहितइति॰ सापीप्रवर्धिर्थिकं॰ अर्धनिरुप्तेव तु मुष्टीनामेकदेशस्यतापनयः कृत्स्नस्यैदेवतागुणत्वादितिसूत्रार्थः॥ ॥साम्ना
प्य॥ ॥सम्पयिनिमित्तेनैमित्तिकप्रवृत्तिः क्वचिदाक्षिप्यसमाधीयत इतिसंगतिः॰ प्रवरणादिति॰ वद्यप्यपमनुवादस्तथापित राम
द्वलादेवनैमित्तिकं संनयद्विषयंव्यवतिष्ठते॰ नगिरेतिनिषेधानुवादवत्वादितेरापदस्यगिरापदस्यानकर्म॰ सह स्वपपती ति १६

विहितद्रव्यांतरसाहित्यासंभवाद्धात्वासेनपतः सत्यभाव इति पूर्वपक्षाशयः नचेति अत्र देवतांतरविधाबुद्देश्यानां
हविषां साहित्यं न विवक्षितमित्येकोर्थः स्यच्यैव अपराविधावुद्देश्यानंद्रव्यप्रमाणानां साहित्यं नियोगतया न विवक्षितमि
त्यपरउक्तपूर्वपक्षाशयनिरासार्थः स्वकार्यप्रयुक्तयोरेव हि द्रव्ययोः साहित्यप्रसंगेन तु तद्बलेन द्रव्यप्रयुक्तिरिति तदभावेन
साहित्यविधिप्रवृत्तिरित्याशयः एवमनुवादोपि पाक्षिक एवेति॥ ॥सान्नाय्यस्थाने॥ ॥पूर्ववदित्यपि नैमि॥ ॥ ॥ ॥ ॥
त्तिकसंकोचनिराकरणाद्वाक्यं तिदेशिकीसंगतिः यदीति दीक्षितानां मध्ये कश्चिदित्यर्थः साधि अर्थानुष्ठाने उत्तिष्ठासेत यति
स्य गंतु मिच्छेत् सामस्तर्वयजमानसाधारणं अपपसृम् विमसराता सोमः पाक्षिकानुवादस्य परिहारायाह तस्मादिति प्र
दर्शनार्थं उपलक्षणं अयमपि विश्वजित्सत्रफलार्थः प्रारब्धसत्राकरणो दोषनाशार्थश्चेति हेयं॥ ॥दीक्षा॥ ॥संगति
माह नैमित्तिकेति दीक्षानिमित्ताधर्मा दीक्षितो न जुहोतीत्यादय स्तेषां शब्द नैमित्तिकाधिकारत्वाभावेपि तत्प्रसंगागतत्वं तद्
यपोगितेन च परिपालोचितं तन्मित्यर्थः प्रतिमितिः क्रविगृप्यो देयं दक्षिणाद्रव्यं चीतपाचेत्यर्थः वनुपाचन इति धानानुसारात् तं
अयुक्तमिति एकस्य प्रतिवचनस्यानुरोधेन बहूनामेकादिदीक्षापक्षाणाम् कर्षस्यान्याय्यत्वाद् एकस्य प्रतिवचनस्यैव तदेकि
मादित्याशयः पाक्षिकत्वाच्चरसाद्वाह पद्धेति प्रदर्शनार्थमिति दीक्षितस्य याचनं दीक्षाकालनपर्यंतमित्यर्थः सिद्धत्वाद्दाशय
दं लक्षणापादीक्षाकालानुवादकमित्यर्थः॥ ॥द्वादशाहस्य॥ ॥ अपवादसंगतिं सूचयन्नाह प्रकृतिवदिति अग्नौ धत्ते अ

मितो दीक्ष्यते॰ आरम्भापवर्गाभ्यां॰ दीक्षाभ्यां॰ इपं च द्वादशाहावी दीक्षितः स्यादिति वचनं नास्तीति कृत्वा चिंतेति तत्र द
र्ते॰॥ ॥पौर्णमास्यां॥ ॥कालविशेषचिंतायाः पादसंगतिमाह॰ दीक्षेति॰ पूर्ववदिहान्यापवादादातिदेशिकस्य तंत्रस्य संगति
र्ज्ञेया॰ गवामयनं नाम संवत्सरसाध्यं सत्रं॰ चित्रानक्षत्रयुक्ते पूर्णमासे चैत्र्यां॰ निर्णयदोषः॰ पूर्णमासस्य पुरस्ताच्चतुरहे एकादश्यामि
त्यर्थः तत्रस्थ द्वादशाहदिनपर्यंतं दीक्षा तदुत्तरं त्वपोदशोदिने ऽष्टम्यामेकाष्टका पद इत्यर्थः॰ चैत्री त्वन्याविशेषमाशंक्याह॰ चैत्रीति॰ तथा च
विकल्प इत्याशयः॰ अन्यत्रापि श्रौत प्रयोगात्र पूर्वो गौणत्वावधारणामत आह किं चेति॰ तत्र दोषमिति॰ आर्तवा एते संवत्सर
स्याभिदीक्षंते पदे काष्टकायां दीक्षंत इति शीतार्तिरूपदोषमपि धायेत्यर्थः॰ न वर्धा इति॰ न व्यर्थं किं वंतीत्यर्थः एतावता प्ये
काष्टकाशब्दः कथं माघकृष्णाष्टमीपरस्तत्राह॰ संवत्सरेति॰ कृतसूत्राह॰ तद्धि यत्पौर्णमीं॰ तस्मात्काकर्पांगदेवताविषय इत्यर्थः
आर्त्रमिति॰ शीतार्तिपुरःपरयास्यात्रथेति किपाविशेषणं॰ तत्रामा नौ शिशिरनामकौ ऋतू इति द्विवचनमवयव मासापि प्रापः॰ अ
त्रे प्रत्येकवाक्यतापासकल्लवाक्यार्थः॰ संवत्सरपत्नीवेनतावदेकाष्टकादीक्षापाप्रशस्तापरं वार्त्रवादिदोषात्रस्थैवीनि दु
ष्टतपा संवत्सरमुखत्वं तपाच्च प्रशस्तातते पिमा ध्येकादशी पुराणैः॰ कपसंपमैकाष्टकानुहादिति॥ ॥दीक्षाकालस्य॥ ॥
दीक्षापुरःसंगागतश्चिंतो तत्रं दीक्षानिमित्तकथं पदचिंतापूर्वोक्ताक्षिपत इत्यवसरसंगतिः॰ प्रतिष्ठिता इति॰ दीक्षितोनत्रुत
तीमादि वचनैरित्यर्थः॰ अव भ्रथ इति॰ तदंगमंत्रे दीक्षाविमोचकत्वो कैरितिभावः॰ उत्कर्ष इति॰ संध्यातः पूर्वं क्षिप मासास्पद

त्रावनुष्ठानमपि सर्थः म वेति । अत्र हरहर्दधा सायं न होतीति कालेन प्रसक्तस्य तत्रैव प्रतिषेधौचित्यात् दीक्षणीयकालानन्तरमक्षतोतिया
वः अहरहरिति वीप्सया जीवदधिकारावगमात् अग्निहोत्रेऽपि पार्वणीतत्वात्कैककार्यस्य तथा तद्वत् गमा जीवति पुरुषे विप्रसक्ते तत्
त्रैव निषेधसंभवात् अनलक्षणतापुरुषे स्यात् हरणेनेति ॥ ॥ तत्र प्रतिहोमः ॥ ॥ अग्निहोत्रं व प्रतिहोमस्यापकरणामि स्यादिति देशिकी सं
गतिः अत इति दीक्षितो न जुहोतीति शास्त्रप्रवर्तने दीक्षानुवृत्तिमूलत्वात्स्य पुरुषापराधमूलत्वाभावे तदग्निहोत्रानु
ष्ठानेऽपि प्रसक्तमपि समपि मानः प्रतिहोम इति अतिपन्नस्य होमस्य कालान्तरे प्रतिकृष्य करणं प्रतिहोमः तावताचेति दीक्षानुवृ
त्तिमात्रे तन्निषेधशास्त्रप्रवर्तनात्तावता चानधिकारादकर्तव्यत्वमपि सर्थः यथापूर्वं बाशास्त्रोपदीक्षाकालान्तःपातिनामपि तिलत्रै
कदेशार्थः ॥ ॥ प्रतिषेधश्च ॥ ॥ आतिदेशिकी संगतिः तत्रेति एतदेतिवक्ष्यमाणवचनं तु कर्मान्तरविधिपरं अन्यथोदवसा
नीयोत्तरमेव ततः प्रागिति होषत्रयापादकपरिसंख्यापत्तेरित्याशयः [illegible] थापीति दीक्षितहोमानुवादेनेष्टिकर्तुरधिकारबोध
कं वचने नकर्मान्तरविधायकं निषेध्यतया होमस्य सन्निधानादिति भावः सूत्रे आ इष्टेरिति पदच्छेदः ॥ ॥ प्रतिहोमश्चेत ॥ ॥
प्रासंगिकी संगतिः युगपदिति उपक्रिमितिक्रमेऽप्यनुष्ठानक्रमः स्यात्तन्त्रान्यथेत्यर्थः अतिपन्नानामतिपन्नक्रमेणोप
क्रितेत्तेनैव क्रमेणानुष्ठानमपि स्यादृप्वे नैवेति सायमिति तेषामहन्येवाव भ्रंशसमाप्तेरिति भावः बोउशिनो रात्राववभृथा
त्प्रातः क्रमेणेति ॥ ॥ प्रायश्चित्तं ॥ ॥ साक्षात्सामादसंगतिपाहगतमिति प्रतिहोमवत्स्वतन्त्रनिमित्ताधिकारं कोऽप्यानाद

सा॰ दी॰ नंतरसंगतिर्नेयाः सर्वत्र॰ अग्निहोत्रादिष्वपीत्यर्थः शेषिरूपोद्देश्ये आनर्थक्यपरिहारायापूर्वसाधनत्वलक्षणागावत्रापि
१८ नैतद्भावेपि नैयमिकस्य फलकल्पनागौरवपरिहारार्थं प्रकृतक्रतुसंगत्वाजन्नदन्तरोधेनार्थान्नियमित्रकस्यापीति॰ दर्शपूर्ण
मासाधिकारेऽकृतं प्रायश्चित्तं सर्वत्रस्याद्दोषतौल्यादितिसूत्रार्थः॥ ॥व्यापन्नस्य॥ ॥प्रश्नेनेति॰ प्रश्नमूलः सूत्रारं
18 भइत्यर्थः अनुगतौ प्रहरणाद्वाक्ये इतिसूत्रार्थः॥ ॥विभागश्रुतेः॥ ॥भेदनप्रायश्चित्तवदिहापि संकोचशंकोत्था
नासंगतिः बर्हिः पवमानं नद्धदेशं सर्पतां॰ गच्छतां उद्गातृप्रतिहर्तृप्रस्तोतृणां तत्रचाग्रेणालानिबद्धानेन कच्छधारी प्रति
प्रस्तोतेति॰ अपच्छेदो विभागः स च क्रियया भवतीति कर्तृकत्वेन व्यवह्रियत इति तेयं॰ सर्वेषु दंसं॰ सर्वत्वं॰ युगपदिति॰ उभ
यक्रियायान्यइत्यर्थः उभाभ्यामिति॰ यक्रियया विभागस्तस्यैतत्र कर्तृत्वमिह तूभयक्रियान्यैनैकैकस्य निरपेक्षं कर्तृ
त्वमिति निमित्तविरह इत्यर्थः स्यादेवमिति॰ अपच्छेदानुकूलक्रियायां तत्तकपत्वापपवेहि नहि तर्कत्वं यत्र स्वपत्नांतरानिर
पेक्ष एव क्रियाहेतुरिति द्वयोः निरपेक्षमेव कर्तृत्वमित्यर्थः ननूभयविशेषैकैव क्रियेतितत्र न कपलोपि पत्नांतरापे
क्ष एवेत्याशंक्याह॰ कालनमात्रे विति॰ क्रियानुमितेैव॰ तस्या एककर्तृव्याप्तित्वाभावत्वादिति भावः केचित्तु विभागभेद
मिप्रायेणाव्याचक्षते॰ एकैककर्तृकविभागस्य निमित्तत्वश्रुतेरितिसूत्रार्थः॥ ॥तत्रविप्रतिषेधात्॥ ॥उपजी राम
वकत्वसंगतिस्तच पतिः॰ यौगपद्यइति॰ प्रयोगभेदेपि कर्मैक्यात्प्रयोगान्तरे क्रियमाणे नानुपकारोपयपत्तिरित्याशयः॰ प १८

त्र हीति । निमित्तस्य प्रपुरुषमानकर्मसंबंधित्वान्नैमित्तिकानुष्ठापकत्वात् प्रयोगोपका[..]रकत्वावगमेन
प्रयोगांतरंगत्वसत्वावेरादइत्यर्थः ॥ ॥पौर्वापर्ये॥ ॥विकल्पापवादासंगतिः अनुपूर्वैतां । क्रमेतां । उभतत्रदेवेति । निर
पेक्षत्वान्निर्दुष्टत्वाच्चेति भावः बाधमानपदेवेति । विरुद्धयोरेकत्र समावेशायोगादिति भावः ननु प्रत्रस्य कुर्यत्वा
धत्वत्राह । नैनेति । मिथ्याज्ञानग्रहेतावितथापहारा द्वाध इत्यर्थः उत्तरेवैव कृतो न मिथ्याज्ञानग्रह[..]त्वत्राह । उत्तर
स्यैवेति । नाप्यमानेनैवेति । पूर्वत्र मिथ्याज्ञानग्रहपूर्वकत्वेवैसद्यमानेनेत्यर्थः अस्मात्र । गृहीतप्रामाण्यकत्वे
नास्य प्रापत्वात् । ननु उत्तरस्य प्रत्यक्षशास्त्रत्वे स्मृताववि पूर्वबाधेन तस्याः किं मानयत आह । नैमित्तिकेति । अन्य
था । पूर्वावगतपदार्थाभावनात् । तथा च पूर्वावगतविरुद्धत्वेन नैमित्तिकावगमादित्यर्थः तस्य च तदभावव्याप्यता
रूपत्वात् पूर्वाभावप्रतिषेधीकृत्य सापवर्दवसानात्सर्वबाधकत्वमिति भावः यद्यपि दृष्टान्ते सावकाशनिरवकाशत्वमधिक
मस्ति तथाप्यत्र तदभावेऽपि परत्वमविशिष्टमिति प्रमितिप्राप्यः प्रकृतिवत् प्राकृतकुशादेर्यथा नैकृतशरादयपेक्षयेति सम
न्नार्थः ॥ ॥पयुक्तता॥ ॥उपजीव्यत्वसंगतिरूचनाया । ह । पौर्वापर्य इति । तथाच्यं अंशं भवतीमनंतरं तदेतिशेषः क्रन्न
त्वभावतः क्रतुत्वरूपमात्र प्रयुक्त । निमित्तनिरपेक्षत्वादिति भावः विकल्पपक्षमाह । पूर्वास्मिन्निति । पूर्वप्रयोगे देयत्वे
न प्रसक्तत्वस्योभयत्र साम्यात् शब्दसंकोचोपक्रम इत्यर्थः बाधितमिति । पश्चाद्देनेनात्र पश्चाद्दाव्यवहितस्य देयतया

शा॰ दी॰
१९

19

प्रसक्तस्य सर्वस्वस्याभिधानं न तु तद्बाधितस्य द्वादशाहस्य प्रसक्त्यभावादिति भावः। दास्यत्रिस्यस्याबाधितदेयपर
त्वे सर्वस्वस्याप्युपादानं तस्यादिति शंकते नान्विति। बाधाभावं विवृणोति। नहीति। अदक्षिणांगत्वनिषेधस्यस्यानुवादत्वा
दिति भावः। तेन पुनर्यजेतेति पुनःप्रयोगस्तत्र पूर्ववद्दाक्षिण्यविशिष्टो विधीयत इति अर्थप्राप्तं पूर्वप्रयोगे अदाक्षिण्यप
मित्याह। किं नहीति। ननूक्तावबाधेऽपि पूर्वप्रयोगे सर्वस्वदक्षिणापाबाधस्वेष्यासंशंक्याह। पूर्वप्रयोगे चेति। देवतायां
नैमित्तिकोत्कर्षविधेः पूर्वमित्तिशेषः एतं नौत्कर्षविधेः पूर्वमबाधितं सर्वस्वमेवेति न देवोत्कृष्यते नान्यदिति भावः।
यद्येतदास्मिन्न पूर्वप्रयोग इति सूत्रार्थः॥ ॥ प्रहर्णतो॥ ॥ दक्षिणापुनःप्रयोगयोरेकविधिविधेयतया बुद्धिस्थपुन
प्रयोगविशेषत्वं तेना संगतिः। गणस्येति। द्वादशाहेन प्रजाकाममित्यत्र द्वादशाहपदेन गणाभिधानादिति भावः। अ
शादत्वादिति। पतिसमानाधिकरणस्य द्वादशाहपदस्य समूहियागवाचकत्वादिति भावः। ननु यागस्वसमुदायव्या
सक्तमित्याशंक्यामिवारयति। यागा इति। अथवा यागाः प्रत्येकमेव नतेकरणमिति शेषः। अतः प्रत्येकं साधनत्वात्। अ
नपेक्षाः सन्तः स्वांगैः समाप्नुता इत्यर्थः। अंगविधावुद्देश्यानेकत्वस्याविवक्षणादिति भावः। तर्हि प्रत्येकं फलोत्पाद
कत्वापत्तिरत आह फलमिति। फलं प्रत्युपादेयानामेकपदोपादानावगतसाहित्यस्य विवक्षितत्वादिति भावः। तदि राम
ति। दहतीत्यर्थः॥ ॥इति श्रीमद्द्विजन्मान्वयसनामचंद्रसूरिवरात्मजवैद्यनाथकृतायां शास्त्रदीपिकाव्याख्या १९

पं॰ प्रभाख्यायां षष्ठस्य पंचमः पादः॥ ॥संनिपाते॥ ॥पूर्वपादेषु प्राधान्येन प्रकृत्यधिकारश्चिंतनमपि हत्यविकृत्यधिकारश्चिंत
नेत्यादौ तरतमानंतर्यं च वेध्यमकृत्येति॰ पक्षस्य वाद्धेत्यर्थः द्वितीयप्रयाजसंनिधौ नराशंस तनूनपात्प्रयोः शाखाभेदे नाम्ना
तयोर्व्यवस्था वासिष्ठादिवाक्येन क्रियते॰ कुतः इति॰ प्रयपि नराशंसमंत्रे शौनै वैश्वामित्रविधानात्समाख्या कृतं तेवा वासिष्ठस्य त
थापि प्रथमानतया प्रयोजककर्त्तृत्वबोध्यं॰ तादर्थ्येन॰ वासिष्ठाद्यर्थत्वेन॰ बध्याः स्वामिवार्थकत्वमपरां क्ष्याह॰ षष्ठी चेति॰ संबं
धः कर्तृत्वरूपः क्वरूपकारेति॰ वासिष्ठार्थत्वेन न ऊतफलसाधनतया किं तु तत्फलसाधनकृत्रूपकारितयेत्यर्थः ननु भयथा
वाक्यार्थोपपत्तौ किं विनिगमकं तत्राह॰ एवं चेति॰ वासिष्ठार्थत्वेन नाराशंसविधौ चेत्यर्थः प्रयत्यत्र धातुरेव तत्फलसथा
पयवस्यकल्पनीयविधिप्रत्ययस्य प्रकृतिभूतधातुं विनानुपपन्नेर्नाराशंसद्वितीयं प्रयजेदितिवाक्यपर्यवसानाद्युक्ता
प र्थोपपत्तिः एवं कार्यैकाध्याहारेऽपि सामान्यवाचकस्य कृञः प्रयाजएव पर्यवसानान्नानुपपत्तिरिति बोध्यं॥ ॥वचनात्
॥ ॥अपवादिकीसंगतिः॰ एतेनेति॰ कुतापाख्येनाहीनेनेत्यर्थः सापूर्त्यं नाम्नैककालप्रसंबंधित्वमैहिकं फलं॰ पृथगपदि
ति॰ एकैकेन पदेन पृथगपत्तरधिकरणे॰ अभिधेये वर्गे द्वंद्वइत्यर्थः अन्यथा परस्परान्वयसामर्थ्याभावेन समासा
नुपपत्तेरिति भावः तदर्थस्यैवेति॰ समासार्थस्य रातसंबंधिपुरुषस्यैवेत्यर्थः पुरोहितपदादिति॰ समासाद्वि
तं च नेष्यत्वबहितपुरोहितपदैकशेषमात्रे तोपपत्तौ नसमुदायैकशेषकल्पनं युक्तमिति भावः पद्वेतिपक्ष

हृषपतिः किंचेति यद्यपि वरतोः संख्यार्पितयोरुद्देश्यत्वं तथापि व तेन पुरोहिते नेष्टं भावयेदिति नियोगविधानु
पादेयत्वाद्रुपस्थितैकत्वं तत्र विवक्षितमिति भावः प्रथमेति द्वितीये त्वेकसंबंधित्वबोधायत्तसार्थक्यमिति
भावः अपवादादितिसेयं युगपदधिकरणतारूपेत्वाद्रुपयादाचेति महाभाष्य एव निरासादित्यर्थः भिन्नक
न्यपोरेवेति यद्यपि नाराशंसस्य मानकन्यस्य पुरोहितस्यानिसंभवत्तथापि सो प्रपक्त्न च प्रसादि भिन्न
कन्यतापा आचरयकत्वमिति भावः ॥ एतेनैव वचनादेकस्य रानो द्विसंयोगः पुरोहितद्वयसंबंधः तस्या
द्वचनादेवाहि एकस्य पुंसः अंतरिहोमेस व्यापस्य यो पारिकार्यकरत्वमिति द्वितीयपत्रं पक्षार्थक
म॥ ॥सव्यारि॥ ॥अत्रापवादिकीसंगतिः भिन्नकन्यनिरासात् उत्तरोपोद्घातसमापदेयं पक्षं
दैनेतिप्राधान्यस्याप्युपलक्षणता कालिजांकर्मा हिंसंतरकैकाः पदार्था इत्यर्थः ननु प्रकृतितो ब्राह्मणराकर्तृक
स्याहिं सेप्राप्तेयं जमानसंस्कारत्वेपि नरराजन्यादिप्राप्तिरत आह प्रधानेति प्रकृतौ ब्राह्मणस्य स्यगृताभूत कर्तृपरि
च्छेदेनांग त्वादिह प्रयोजनमभावेन यथाप्राकृतकार्यत्वे न च गृताभूतकर्तृद्वारस्याभावेन न प्राप्तिरित्यर्थः स्वामिनां य
जमानानां आर्त्विज्यमेवविति अनुवादेन लक्षणापायकत्वादिति भावः अन्येति यजमानभिन्नेत्यर्थः जड्डेति ब्राह्मणवि
वयतपाचरितार्थस्यक्रह्विकामपदस्यनातिदेशबाधकतायुक्तेत्यर्थः॥ ॥ वासिष्ठानां॥ ॥एवं तत्रैव विशेषविचा

20

रासंगतिरितिस्वचनापाहः ब्राह्मणानामपीति। अविरोधादिति। प्रकृतौ वासिष्ठो ब्रह्मा वैश्वामित्रो होतेति वचना
द्विरोधात्सर्वेषां वासिष्ठत्वसमकल्पानां चविकल्पेनाधिकार इत्यर्थः। सत्रो ऽत्रमापाततो द्वितीयपक्षमाह वासिष्ठ इति।
सिद्धांतमाह। यएवेति। एतदर्थवादवशेन वसिष्ठगतवासिष्ठपदस्य रूपेण पदवत्स्य आरोपात् रश्मिरसीत्यादि मंत्ररूपत्वो
पभागाधेतृपरत्वेन तस्यैव ब्रह्मत्वस्यानुपपत्त्या तानान्त्र्य वासिष्ठमिपमाभाव इत्यर्थः। भाष्ये तु यएव कश्चित्स्तो
मभागानधीयीत स एव ब्रह्मा भवेदिति विधिवाक्यमुदाहृतं। वासिष्ठो ब्रह्मेति च तदर्थवाद इत्युक्तं॥ ॥विहारस्य
॥ ॥प्रासंगिकी संगतिः। परार्थत्वादिति। ऋत्वर्थत्वादित्यर्थः। पवमानसंस्कारार्थत्वे हि सर्वेषां संस्कारसिध्यर्थं त
दपेक्षा स्यात्ततु नदस्तीति भावः। इष्टिपूर्वकत्वेति। एतच्चाग्निष्टोमपूर्वकत्वस्याप्युपलक्षणं। दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा
सोमेन यजेतेत्यनेनेष्टिपूर्वकत्वत्समानकर्तृकत्वयोरंगत्वावगमादनाहिताग्नेर्न तत्संभव इत्यर्थः। नन्विष्टिपूर्वक
त्वत्समानकर्तृकत्वयोर्वकिंचिदाहिताग्निनाप्युपपत्तेर्न सर्वेषामाहिताग्निताभिप्राय इत्यत आह। आधानेति।
अग्निसंस्काररूपफलस्याधानगामित्वाभावादाहः कर्मेति। विहारस्याग्नित्रयस्यापदीपस्याप्यन्यकार्यप्रयुक्तत्वास
मर्थत्वादनग्नीनामपि सत्रे स्यादिति सूत्रार्थः॥ ॥ऋत्विग्दानं॥ ॥आत्मनेपदानुपपत्तिहेतुप्रसूदाहरणात्संगतिः।
द्विगतिर्मरतां। विगृह्णा इति। अन्यस्य जीवतः पात्रसंभवे पितदीपानुपपत्त्यादि प्रतीक्षापाप्रयोगप्रारम्भात्संगा

पत्निरिति भावः नु कादीनामग्निवत्स्त्रीपान एवाप्रयुक्तत्वाघप्याकाम्यापि किंचित्स्यात्तैः कर्तृप्रतीपे नेति सूत्रार्थः॥
॥ पुरुषकल्पेन॥ ॥ एवं सविशेषञ्चास्मरणाधिकारश्चिंतानंतरं वैरूप्याधिकारश्चिंतेनेति संगतिः दर्शयति। वैरूप्योद्देशेनापूर्व
सामदर्श्यति धीपांचदर्श्यवाधापत्तेरिति भावः तस्मात्प्रकरणानुग्रहं वैरूप्यनिमित्तत्वादिति। वैरूप्यसंबंधिनसाम
दर्श्यतिधीयते। संवं चन्द्र वैरूप्याधिकारिकदर्शपूर्णमाससंबंधिसामिधेनीपरिच्छेदकत्वमिमर्थाद्वैरूप्यस्यनिमित्त
त्वमिति भावः। वैरूप्यरूपपुरुषकल्पेन सामदर्श्येन विकृताववरकल्याद्वैरूप्यकर्तृनियमः स्याद तस्यावरकल्या
दे। सामदर्श्यगुणत्वादितरान्प्रतिसामदर्श्याभावादेकस्मिन्नैरूप्य एवाधिकारः स्यात समदर्शो वैरूप इति लिंगाच्च। इत्या
विकारवद्वैरूप्यत्तो मारव्यप्रागवदिति सूत्रार्थः॥ ॥ इति श्रीमन्नत्संह्वशावातेस्य श्रीरामचंद्रसूरिविरचितायां वैघनाथ
कृतायां शास्त्रदीपिकाव्याख्यायां प्रभाख्यायां षष्ठस्याध्यायस्य षष्ठः पादः॥ ॥ स्वदाने॥ ॥ इत्थं कर्तृचिंतानंतरं दाते
राधिकारश्चिंत्यते। अत्र नु तद्विश्वोगद्वाराचिंत्यत इति पादभेदः। नत्रेति। आदिनाक्षनादिसंग्रहः सर्वेषामिति। आत्मी
यत्वेन तात्पादीनां सर्वेषां स्वशब्दवाच्यत्वादिस्यर्थः ननु स्वत्वत्यागेन परस्वत्वापादनात्मकदानस्य कथं तात्पादौ सं
भवस्तत्राह। शक्यंते चेति। परविधेयाः पराधीनाः शिशवो वचारणे। ननु स्वत्वत्यागोऽपीत्यर्थः कन्यादानादि विध्यनु
सारेणातस्य दानं तिवाच्यत्वायोगात्कचिद्दानादौ तस्याधिकत्वादिति भावः स्वत्वत्यागं विनापरस्वत्वापादनेपि दा

राम
२१

नव्यवहाराभावाप्रतिग्रहीतुः परस्वोपभोगदोषापत्तेश्च स्वत्वस्यागोपिदानस्यार्थः स्वत्वे च धनादौ निमित्ताधीनत्वात्स्व
दार्थान्तरं पित्रादौ तत्स्वाभाविकत्वासिद्धत्वादि कल्पेत. अत एव न कन्यादाने न मयेति प्रागानुष्ठानं शिष्टानां. तेन तत्र दानाति
गौणा एव न मुख्य इत्याशयेनाह नैतदिति. एवं च स्वशब्दस्यात्मीयपरत्वेऽपि दानातिवशेन संकोच इत्याह पत्न्यादीति. वक्तृतक
नात्मीयत्वेन ज्ञातिधनादिसाधारणी एकादशाङ्गिरनामीयेऽपि धनादौ प्रयोगादतो न स्वकृदुज्ञारतो सर्वपरता किं तु दानाति
वशेन धनपरतैवेत्याह किं चेति. ॥ ॥ न भूमिः स्यात्॥ ॥ आतिदेशिकी संगतिः गृहभूम्यादिषु तत्र स्तुतष स्वत्वस्य दानावि
धिवशेन निरिपात्तघावर्तनापात्तये पथिति. धनपिति. कटग्रहणास्वामित्वव्यवहारयोर्दर्शनादिति भावः. न नगनत्ताका
ष्ठाद्दैपरिग्रहमात्रेणास्वत्वप्रतिपादकस्मृतिविरोधान्नराज्ञः स्वत्वमित्याह नेति. कथं तर्हि स्वामित्वापरपर्यायं राज्ञा मत
आह राज्ञं हीति. कंटकश्चौराद्याः भतिलेन. प्रस्कपकारित्वेन. एतत्प्रयुक्त एव स्वामित्वव्यवहारोपीत्याह. एतावतामिति
पंडुनाधिपेयप्येवमित्याह पोइलिकश्चेति॥ ॥ अकार्यत्वात्॥ ॥ इह त्वत्वाद्दक्षिणादानमिति प्रमवत्का नासंगतिः केस
राशिस्कंधत्लोमानितद्दतोऽश्वादौ निमित्तः अपि विश्वादि दाराधिकत्वं. वाक्यभेदपरिहाराय केसरिव्यतिरिक्तं सर्वं स्व
दहातीति पर्युदासेन दानविधिशेषत्वमित्यर्थः. अश्वादिदानस्याकार्यत्वात्तत्र इतरधनादिविशेष इति सूत्रार्थः॥ ॥ नियमा
त्॥ ॥ आतिदेशिकी संगतिः कृष्णेति. स्ववरीरजतेकृष्णं. ततमित्रेण माणिमुक्तादि अकृष्णं. एवं च सर्वविधधनदानस्ये

शा॰ दी॰
२२
22

वक्तुरसंगत्वाद्विद्यमानमपि संपाद्य देयमित्यर्थः इतेति । सर्वशब्दस्य प्रकृतपरत्वादिति भावः दानविधिमिति । दाना
नुवादेन सर्वस्वविधौ तु यस्य दानप्रसक्तिस्तस्य सर्वता विधिरविद्यमानस्य दानप्रसक्त्यभावान्न संपादनमित्याशयः
अतएवात्र यस्य पदस्त्वीति । ननु सर्वशब्दबलात् सर्वविधधनवत एवाधिकारोऽस्त्वित्याशंक्याह किंचेति । सर्वशब्दो हि प
रमसर्ववचनः प्रकृतसर्ववचनो वा स्यात् न तु सर्वविधवचनः प्रमाणाभावात् एवं च परमसर्ववचनत्वस्य प्रकृते नाशं
क्यत्वात् प्रकृतवचनत्वमेवोचितमिति भावः दानस्यानित्यत्वादनित्यैरपि नीयैर्नसंबंध इति सूत्रार्थः ॥ ॥सूद्रश्च ॥ ॥
इत्याप्यातिदेशिकी संगतिः धर्मार्थमिति । धर्मशिक्षार्थं सेवारूपस्य धर्माचरणार्थं वेत्यर्थः दासस्त्विति । क्रीतदासो
वेत्यर्थः नैवनिर्गीर्णकस्येवाधमर्णस्य शास्त्रयस्मिन् प्रहृत्वं सततथा तस्य भाव इति सूत्रार्थः ॥ ॥दक्षिणाकाले ॥ ॥संग
तिः पूर्ववत् तरोषस्य षष्ठ दानसंयोगाद्दानयोग्यत्वादिति सो च हेत्वर्थः ॥ ॥अशेषत्वात् ॥ ॥अथातिदेशिकी संगतिः इह
विति । विश्वजितीत्यर्थः शिष्टाकोपाधिकरणोक्तप्रयेयत्वबलाबलन्यायेन प्रत्यक्षदृष्टाणापूर्वकृद्धितीयपक्षमुपा
पयति । प्रधानत्वादिति । लाघवेनेति । सर्वत्वविशिष्टद्रव्यविधययेक्षयादेयद्रव्ये सर्वत्वमात्रविधौ लाघवमित्यर्थः
अशेषत्वात्सर्वदानेऽवशिष्टत्वात् द्रव्यस्य तदंतमेव कर्म । तस्य द्रव्यसाध्यत्वादिति सूत्रार्थः ॥ ॥अपहग शप
णो ॥ ॥अत्र सर्वस्वदक्षिणा आक्षिप्य समाधीयत इति संगतिः अपि वृत्त इति । एतन्यायमूलोति गौणत्वपुः आ २२

पुनर्गौरिति रिक्थे वंरूप इत्यर्थः पशुकामो यजेतेनपञ्जेते निपत्रतिशिखवराणां दहीनकं विध्यंत इति कर्तव्यता प्राबल्या
दिति॥ श्रुतेनानलक्षणागम्यत्वेनानुकामो यजेतेनपतेते मानिकादृलवत्वादिमर्थः प्राप्तिमात्रेति॥ ननु तदनुष्ठानवत्त्वम्
तिमात्रशकार्थः कुतस्तत्राह प्राप्तमिति॥ अहर्गणेष्वविद्यमानो विश्वजित्तद्धर्मी सर्वस्वदानवत्त्वात्सर्वेषां विश्वजिता
मविशेषादिति सूत्रार्थः॥ ॥विकारः॥ ॥सर्वस्वेन द्वादशशतवाधः किमुतेति विशेषचिंतनादनंतरसंगतिः प्रकृतितो
द्वादशशताधिकस्यैव पक्षप्राप्तस्य नियमना नित्यत्व नदानुरधिकारइत्याह इदंविति॥ विकारेद्वादशशतस्थानापन्नः
सर्वस्वदानरूपः सन्नुभयतः स्यूनेऽधिके च स्याद्विशेषादिति सूत्रार्थः॥ ॥अपरिमाणे॥ ॥सर्वस्वतदुक्तसंख्याधि
कमेव अपरिमितमिति वक्ष्यमाणातिदेशोपोद्घातोयम्॥ ततइति॥ परिमाणशून्यद्रव्यस्य दानाक्षेपादेव प्राप्तत्वाद
प्राप्तस्य चाभावस्याविधेयत्वादुक्तपर्यवसानतेतालाइति॥ वदसमर्थसमासांगीकारेणानञः क्रियासंबंधादुक्तपरिमा
णाप्रतिषेधोपमितिभावः संख्यातदेति षडादिमितसंख्येत्यर्थः अपरिमाणोऽपरिमितवाक्ये शिष्टस्यैकादेर्वासंख्या
तत्प्रतिषेध इति सूत्रार्थः॥ ॥अनियमः॥ ॥सुगममेतत॥ ॥परकृति॥ ॥अत्रविधिस्तापवादाः संगतिः बहुस्त
त्रामावाशिरोहस्तिगोत्रामे मदर्थे वादमात्रं अर्थवादमात्रे पूर्वपक्षस्यो इंबराधिकरणेनैव निरासात्कथं चिंतेत्य
त आह कृत्वेति॥ वापि कर्त्रकवेति॥ स्तुतिसंबंधाविनएवतत्क्रन्य्यविधिविषयमौचित्यादिति भावः तथाचेष्टिकर्तृ

शा·दी·
२३

ह्यृत्विग्गोत्रसंस्कारकत्वेन माषपाकनिषिद्ध इत्यर्थः ऋत्विक्कर्तृकत्वस्य माषपाकत्वावकत्वेनत्वस्य त्वामावात्त्ववि
धिविषयत्वमित्याह मैवमिति· अर्थवादोवेति· तद्वत्तथानकुर्यादारत्यपमेत्वाश्नीयादिति निषेध इत्यर्थः एककर्तृकत्वमुपा
ख्यानेपरकृतिः अनेककर्तृकं तमुराकल्यः पथोन्मुक्तं हि स्मपूर्वं समानतन्त्रम्पुरिमादि· तन्मनुष्यधर्मो विधिः स्यादि
पतो नुक्तो नेनमन्त्रोपपूर्वो अनापेतिसूत्रार्थः॥ ॥सत्रहत्वसंवत्सरं॥ ॥अत्र मनुष्यधर्मत्वस्यापनादपवादिकोसंग
तिः पंचेति· अत्र पंचाशेच्छब्दः संख्यापरः संख्येयपरत्वे तत्रपंचतान्वयानुपपत्तेः त्रिंशच्चत्रिंशस्तोमकत्वं तृहन्निपरः सं
वत्सरशब्दोपि तत्साध्यक्रतुवृत्तिपरः तथाच ताहशक्रतुवृत्तिः पंचत्वसंख्यावच्छिन्ना पंचाशत्संख्येतिपर्यवसितोर्थः कुन्तक
ल्प इति· पित्रार्थं तमुच्चादिभिः समापनोयमित्यर्थः अर्धनतीयंरात्रं तेषुताहशानामर्धाधिकहिः शतसंख्याकानामित्यर्थः
एवं चपंचपंचाशत इतिपतमानपदमिति माननः अथोसंभवादिति वाक्यनिष्ठपेनतथाविधापुः कन्यानानुपपन्नेत्यर्थः प्र
तिमेति· संवत्सरसदृशानत्संवत्सराभिका इतिप्रतीतेरित्यर्थः अहरुपन्त इति· पद्मपितस्तोमस्वाभिधेयत्वद्विष्टंत्वहर्न्नक्षत्रा
योच्यते तथापिप्रयोगप्राचुर्याद्दृढ्निरूढत्वक्षरगात संघातेनुनेतितात्पर्यं॥ ॥इति श्रीमत्सद्रामचंद्रसूरिवरात्मजवै
द्यनाथकृतायांशास्त्रदीपिकाव्याख्यायां प्रभाख्यायां षष्ठस्य सप्तमः पादः॥ ॥इष्टिपूर्वत्वात्॥ ॥इत्याहिताग्न्यादेरधिका राम
रापवादः प्राधान्येनार्चिं स्येत इति पाठभेदः संतीति· पृथिवी होता· द्यौरध्वर्युः रुद्रोग्नीत्· बृहस्पतिरुपवक्तेति चतुर्होतृमंत्रः २३

23

उभयपाक्षिकात्वाद् इयमनंतरमुभयत्रेति शेषः तस्मादिति निर्धारणाभावादुभयविधवचनव्यत्ययात्त्रयाणामिदमर्थः इ
दं चानिर्धारणाम् अनुपपन्नोक्तं वक्तृतस्त्वनुवादानर्थक्यादप्राप्तार्थत्वाद्विधिरेवैष सूत्रे वचनव्यक्तिरित्याशयः एवं
वानाहिताग्नेर्विधानादाहिताग्नेश्चानिषेधादुभयाधिकारत्वमितिताम् अर्थम् नार्थप्राप्तमिति वैदिककर्मणामाहवनी
यसाध्यत्वादर्थादाहिताग्नेः प्राप्तिः प्रसक्तस्य वचनेन त्वनाहितेऽग्नेः प्राप्तौ नसास्संभवतीत्यर्थः अक्तन्तु शेषः पुरुषार्थो होमः
अपूर्वोपि दर्विहोमत्वात्तु कृतिरहितोपि संस्कृते लौकिकेग्नौ भवेत्स्यात् कुतः इष्टिपूर्वकत्वादाहवनीयादेः सर्वहोमांगत्वेनाव
गते विधिविनानुदयमभवात्तथा आधानस्याग्निद्वारा सर्वहोमशेषत्वादिति सूत्रार्थः ॥ ॥ उपनयनं ॥ ॥ प्रसङ्गाहरणा
संगतिं स्वयपत्नीह · पूर्ववदिति · अनाहिताग्न्यधिकारबोधकवचनाभावादित्यर्थः मातावकाग्नाविति · आचार्याग्नौ कि
ममाता नाम आधानगतत्वमनेयपदविरोधेन मातावकार्य्यत्वायोगादिति भावः स्मृतिनिरोधाशंकामपरिहरति · यावितिः
कर्मार्थी अपत्यार्थी चेति द्वैराटिक्यपेतत्वोत्पायां यानां नोत्तरत्वविधिनर्थापायामित्यर्थः कर्मविधिर्विधाप्रपृक्तिरस्तीति क
र्वाचिंतयापूर्वपक्षे तद्दूषणेनेनपरिहरति · आधानस्येति · कृत्वा चिंतायामप्याह · किंचेति · दारक्रियापाहिवाक्योपा
त्तभार्यार्थी एकेन · भार्यान्तुपरिगणकर्मणा नेकार्थेति स्यादेव कान्नबाध इत्यर्थः ॥ ॥ स्वपतीष्टिः ॥ ॥ आधानास
परूपपूर्वमिष्ठान्तत्वे तु प्रसूतहरणासंगतिः न तु स्वविधिप्रयुक्तस्यैवाधानस्य ग्रहणात् कथं निवादस्यापात प्र

पुक्रिरतरश्चाहः वनीयमित्यादि दाक्यानुसारेऽश्च स त्यपीतिः येषामाधानविधिरस्ति तेषां कर्ममिर प्रपुक्तावपितिषादे
क्यात स्रुपुक्रि पुंक्ते पाराप : पदेति : दिवा हवनीयमित्यादि वाक्यानुसारेणाधानमात्रं तन्यस्याहवनीयस्यावगमे हि नि
पादेनापि ससंपादयितुं शक्येतवसंते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीतेत्यादि प्रश्न विधिविहिताधानसंस्कृतस्याहवनीयपदार्थ:त्व
कथमत्रैव शीक कृते नाधाने नस्यादिति नाधानाश्रेपइ त्यर्थः ॥ ॥अवकीर्णि ॥ ॥ आतिदेशिकी प्रसङ्गाहरत्ता
चुसंगतिः अवकिरेत ब्रह्मचर्ये भ्रंशयेत मैथुनमाचरेदिति यावतः लौकिकेति : श्रौतस्याग्न्यभावे होमस्य
लौकिकाग्नावाचारादित्यर्थः आपस्तम्बेन तन्मु होमइ त्युक्तं ॥ ॥उदगयन ॥ ॥ब्रह्मचर्य प्रसंगासंगातिः पूर्व
पक्षः शुक्लपक्षः पुरायं पक्ष इत्यादिरहितम हः : स्मृतिः पुसिद्धा : तूपेन तु एतद्वै देवानेतु पंप इदगयनमिति तत्र वेन
नत्येतिः पूर्वाह्णो वै देवानामित्यन्यार्थस्य तत्समर्थस्य वाक्यशेषस्य दर्शनं ॥ ॥ इतरे षिति सूत्रं स्पष्टार्थम् ॥ ॥पा
श्रौ ॥ ॥पूर्ववदिहापि विपमातिदेशासंगतिः तत्रेति : पाश्चात्रुपरां हि सामर्थ्यतूपलिंगवशेन द्रव्याभावे
निमित्तेऽत्र प्रयोगमितितिमित्त वतस्वतत्राधिकाराइति भावः स्यादेवमितिः अव घातादिवत्केवलं दृष्टार्थत्वा
भावान्नियमादृष्टसि द्ध्यर्थं नियम व देवानुष्ठानमित्यर्थः नैमित्तिकत्वं तु प्रमाणाभावादसिद्धमेवेति भावः ॥ ॥ राम
तथा ॥ ॥आतिदेशिकी संगतिः मापुं : मापुरादः पन्यस्य मौपुमकृतौ रोवापद्विराहतः अग्निमीतस्मादेत सोवि २४

अग्न्यंशं चरुं तं नमस्य इति मंत्रः संग्रामे हते परशौ होमस्य समर्थः निमित्तं दृष्टप्रयोजनं ॥ ॥ अनर्थकमितिसूत्रं ॥ ॥पदच्चोद
नायां ॥ ॥ अनर्थकं विस्फारितापभाषवादसंगतिः वाक्यभेद इति मंत्रादिवाक्यवादिसमर्थः अत्राधिकरणान्तरं वै
षम्यपरत्वेन श्लोकं व्याचष्टे विधीति नन्वग्रागपदेनमेवानर्थक्यपरिहाराय विधिगतपदस्य विशेषपरत्वेस्याद
त आह मंत्रस्त्विति ज्ञाते समूहं निगमेति छिदे गंमे अग्रागशब्दप्रमाणाच्छिन्नागमनवलक्षणपयोगार्थं नाभेनेसमर्थः
रूढिर्वाधित पोगार्थसंभवादाह पदावेति सामाप्रितः पर्यासमाप्तः तंमंत्रे तादृशं निमलनगाडे गत्वैनावगतः गरुत्मानस्वो
पकारित्वेनं वाकुर्वन्तः कास्यभोजिन्यायेनेति भावः विधत्त इति एतन्मंत्रप्रकाशितेपशुमालभतेति प्रयोगविधि
तरोनैकवाक्यतासंपर्यवसानादिति भावः एतदध्यायार्थोपसंहारपूर्वकमतिदेशादिविचारस्योपदेशोपजीवक
त्वात्तदानंतर्यं शिष्यहितार्थमाह अधिकृतिरितिः इतिः एवंप्रकारेण अधिकृमानविचारेण पमाणानुसर्वापेक्षि
तं प्रधानं चेसमर्थादेवगम्यमानत्वान्न निर्दिष्टमित्तिशिवम्॥ ॥इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणाभिज्ञ श्रीमन्नसिंहपचं
ाननवैद्यनाथकृतायां शास्त्रदीपिकाव्याख्यायां प्रभाख्यायां षष्ठोध्यायः संपूर्णः॥ ॥श्रीकृष्णायनमः॥ ॥श्री[illegible]मा
पनमः॥ ॥श्रीलक्ष्मीनाथसमर्पणं॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥